

Білоус В. Українські дослідники традиційної культури та побуту зарубіжних народів (XIX ст.). Нариси. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2019. – 256 с.: іл.

У книжці розглянуто одну з маловивчених проблем історії української етнології – внесок співвітчизників у дослідження традиційних матеріально-духовних надбань зарубіжних народів, зокрема етносів Близького Сходу, Кавказу, Центральної та Північної Азії. Висвітлено малознані або й забуті імена вчених, з'ясовано наукову вартість їхнього доробку. Читач довідається, що саме прислужилося з мистецької спадщини Т. Шевченка етнологам, а то й архітекторам Казахстану, чому П. Чубинський добровільно продовжив своє північне заслання, як відбувалася польова збирацька робота українських дослідників у іноетнічному середовищі, у спекотній напівпустелі, засніженій тундрі чи на високогірних перевалах.

Для істориків, етнологів, сходознавців, країнознавців та всіх зацікавлених українською культурною спадщиною.

Рекомендувала до друку

Вчена рада Інституту народознавства НАН України
(протокол № 4 від 13 березня 2018 р.)

Керівник наукового проекту

доктор історичних наук, професор, академік НАН України

Степан Павлюк

Рецензенти

доктор історичних наук, професор Дмитро Білий

кандидат історичних наук Микола Балагутрак

Літературна редакція Марії Білоус

Художнє оформлення Софії Пасюк

Макетування Світлани Сеник

© Віра Білоус, 2019

© Інститут народознавства
НАН України, 2019

Зміст

Передмова	5
1. Роль Київської духовної академії в нагромадженні етнографічних знань про народи Близького Сходу	7
1.1. Спадщина Якіма Олесницького	15
1.2. Набуток Климента Фоменка	26
1.3. Степан Пономарьов і його бібліографія з палестинознавства	35
2. Українські педагоги – ініціатори й учасники краєзнавчої справи на теренах Кавказу	47
2.1. Лев Лопатинський – редактор «Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа». Особисті дослідження	53
2.2. Олександр Стоянов: громадське і наукове подвижництво в Грузії	70
3. Популяризація знань про народи Кавказу: нарис Корнила Устияновича	95
4. Із центральноазійських обривів	119
4.1. Мистецький спадок Тараса Шевченка в студіях народознавців Центральної Азії	123
4.2. Микола Щербина-Крамаренко: відкриття, дослідження та збереження пам'яток матеріальної культури	146

4.3. Федір Щербина – очільник наукової експедиції в Казахстан.....	162
5. Павло Чубинський – організатор етнографічного вивчення фіно-угорських і самодійських народів. Особисті дослідження.....	185
6. Із сибірознавчої спадщини політичних вигнанців з України.....	211
6.1. Доробок Якова Стефановича.....	215
6.2. Праці Василя Гориновича.....	233
6.3. Дослідження Григорія Савченко-Осмоловського.....	244
Післямова.....	253

Передмова

Уже понад чверть століття ми повертаємо з безвісності славетні імена українців, що здійснили відкриття чи не у всіх галузях світової науки – медицині й біології, фізиці й космонавтиці, хімії й математиці, філології й філософії, історії та археології тощо. Про них видано багатотомовики й серійні книги, їм присвячено цикли телепередач і спеціальні інтернет-ресурси. Та цей список усе поповнюється й поповнюється новими знаковими постатями та відомостями про їхні надбання, які пришвидшили поступ багатьох фундаментальних ділянок світопізнання.

Чи багато ще таких призабутих, незнаних, неоцінених світочів, тих, що залишаються поза межами суспільно-культурного обширу нації, яка виплекала й окрилила їх? На жаль, так... Це й надалі широкий лан з розсипаними коштовностями інтелектуальної історії України, які вкрай доконечно відшукати, зібрати й повернути до скарбівниці наших національних досягнень. Адже вони є життєдайним імпульсом, націєствердним джерелом, яке живить, примножує сили і спрямовує нас до нових наукових, громадських і державотворчих вершин. Однією з царин, де приховано чимало непізнаних духовних цінностей, є історія української етнології, зокрема внесок її діячів у дослідження традиційної культури різних народів світу.

Тривалий час пріоритетним в українській етнології, безперечно, було дослідження власного етносу, його духовної та матеріальної спадщини. В умовах кількасотлітнього поневолення нашої нації виникла гостра потреба науково обґрунтувати її етнічну окремішність, етновитоки, автохтонність на своїй землі. Тоді ж не було й централізованого стимулювання розвитку країнознавства чи зарубіжного народознавства – дисциплін, які необхідні для налагоджування стосунків між державами та здійснення успішної зовнішньої політики.

Однак Україна, що здавна була одним з інтелектуальних та духовних центрів Східної Європи, звичайно ж завжди мала вчених, круговид яких сягав за межі власного етнопростору. У ту чи іншу пору різні дослідницькі осередки (Київський, Харківський, Одеський, Львівський університети, Інститут східних мов, Київська духовна академія, Наукове товариство ім. Шевченка та ін.) сформували яскраві сузір'я високоосвічених діячів, які потребували широких теренів для наукових осмислень, були спрагли до пізнання етнокультурного різноцвіття, мали високі поривання й потужний потенціал для їх реалізації.

Потрапивши в чужини як дослідники чи службовці, мандрівники, паломники, політичні вигнанці тощо, українці цілеспрямовано або ж мимоволі вивчали й відкривали для співвітчизників і світу нові й незвідані культури. Багато націй користуються їхнім дослідницьким спадком до сьогодні. Але вони мають невиразне уявлення про те, якого «роду-племені» ці вчені, адже більшість їхніх імен нахабно вкрала імперська радянська і пострадянська російська держава... А українська спільнота не все ще знає про етнологічні звершення своїх земляків за межами рідних теренів, а деякі з них – узагалі залишаються під завісою невідомості й забуття. Спеціальних наукових досліджень про цю ділянку національного надбанку насправді мало в українській історіографії.

Поповнити й поглибити знання про ужинок співвітчизників з етнології зарубіжних народів – завдання цієї праці. Подвижницька дослідницька діяльність наших краян у вказаній царині знань – це неозоре поле для наукових пошуків, величезний масив невичерпної інформації для ретельних і тривалих студій. Часточку з віднайденого й осмисленого вдалося зібрати у в'язках народознавчих нарисів. У них ідеться лише про декілька регіонів та тільки про десяток постатей, що вивчали культуру окремих етносів. Та все ж і ці розсліди, гадаю, можуть дати уявлення про внесок українців у розвиток світової етнологічної думки.

2. УКРАЇНСЬКІ ПЕДАГОГИ – ІНІЦІАТОРИ
Й УЧАСНИКИ КРАЄЗНАВЧОЇ СПРАВИ
НА ТЕРЕНАХ КАВКАЗУ

В українському кавказознавстві є низка праць, у яких проаналізовано надбання наших учених у літературознавчій, фольклористичній, історичній галузях (дослідження О. Баканідзе, І. Луценка, О. Мушкудіані, М. Вокарлця, Ю. Кочубея, Л. Матвєєвої, Л. Грицик, З. Алієвої та ін.). Широким полем для осмислень є й етнологічні здобутки співвітчизників, з-поміж яких особливо багато було освітяти. На це були свої причини.

Протягом 1824–1842 рр. загарбані Росією регіони Північного Кавказу та Закавказзя підпорядковувалися у сфері освіти великому Харківському навчальному округові (охоплював терени від Воронежа до Бессарабії). Керівництво навчальним процесом здійснював Харківський університет, зокрема забезпечував навчальні заклади, поміж ними й кавказькі, вчителями¹. Їхній штат формував насамперед із власних вихованців. Водночас спрямовували туди й випускників світських та духовних вищих закладів інших міст: Києва, Чернігова тощо. Чималою була частка українських педагогів і після створення самостійного Кавказького навчального округу (1868 р.). Адже й далі залишалася гострою потреба у високоосвічених викладачах. До того ж у 60-х рр. XIX ст. в Росії відбулася гімназійна реформа, що передбачала вивчення класичних, а також французької та німецької мов. Тому проводилася заохочувальна політика (грошові доплати, пільги) ще й стосовно переїзду в Росію західноукраїнської молоді, яка володіла необхідними знаннями іноземних мов. Згідно з таким запитом потрапили на Закавказзя, до прикладу, вихідці з Івано-Франківщини брати Лев і Григорій Лопатинські.

¹ Луценко І. Біля чистих джерел братства // Райдушними мостами. Українсько-грузинські літературні зв'язки. – К., 1968. – С. 217–218.

Наскільки було багато уродженців України на Чорноморсько-Каспійських теренах, можна судити з «Исторической записки о Ставропольской гимназии» М. Краснова. Від 1837-го до 1887 р. там працювало 29 колишніх студентів Харківського та 10 – Київського університету, 2 – Київської духовної академії, що становило понад третину всього педагогічного колективу¹. З-поміж них були представники відомих в історії української культури родин – А. Метлинський, П. Гулак-Артемівський.

На прізвища українців натрапляємо й у регіональному освітянському керівництві. Так, від 1840-го до 1848-го р. дирекцію закавказьких училищ очолювали учасник харківського гуртка романтиків, полтавчанин Іван Росковшенко (1809–1889 рр.)² та письменник, уродженець Глухова Іван Кульжинський (1803–1884 рр.)³. Народні училища Ставропольської та Терської губерній контролював від 1870 р. Сергій Грушевський (1833–1901 рр.). З ним пов'язують відкриття та належне оснащення десятка гімназій, училищ та сільських шкіл в Осетії, започаткування педагогічних курсів і музею⁴ тощо.

¹ Краснов М. Историческая записка о Ставропольской гимназии. Отд. II. Приложение : Статистические сведения о состоянии Ставропольской гимназии за 1837–1887 г. – Ставрополь-Кавказский, 1887. – С. 37.

² Русский биографический словарь. – Петроград, 1918. – Т. 17. – С. 147.

³ Языков Д. Обзор жизни и трудов русских писателей. – СПб., 1888. – С. 48.

⁴ Ибрагимова З. Формирование учебных заведений Терской области в послевоенный период // Ибрагимова З. Кавказцы. – М., 2010. – С. 71.

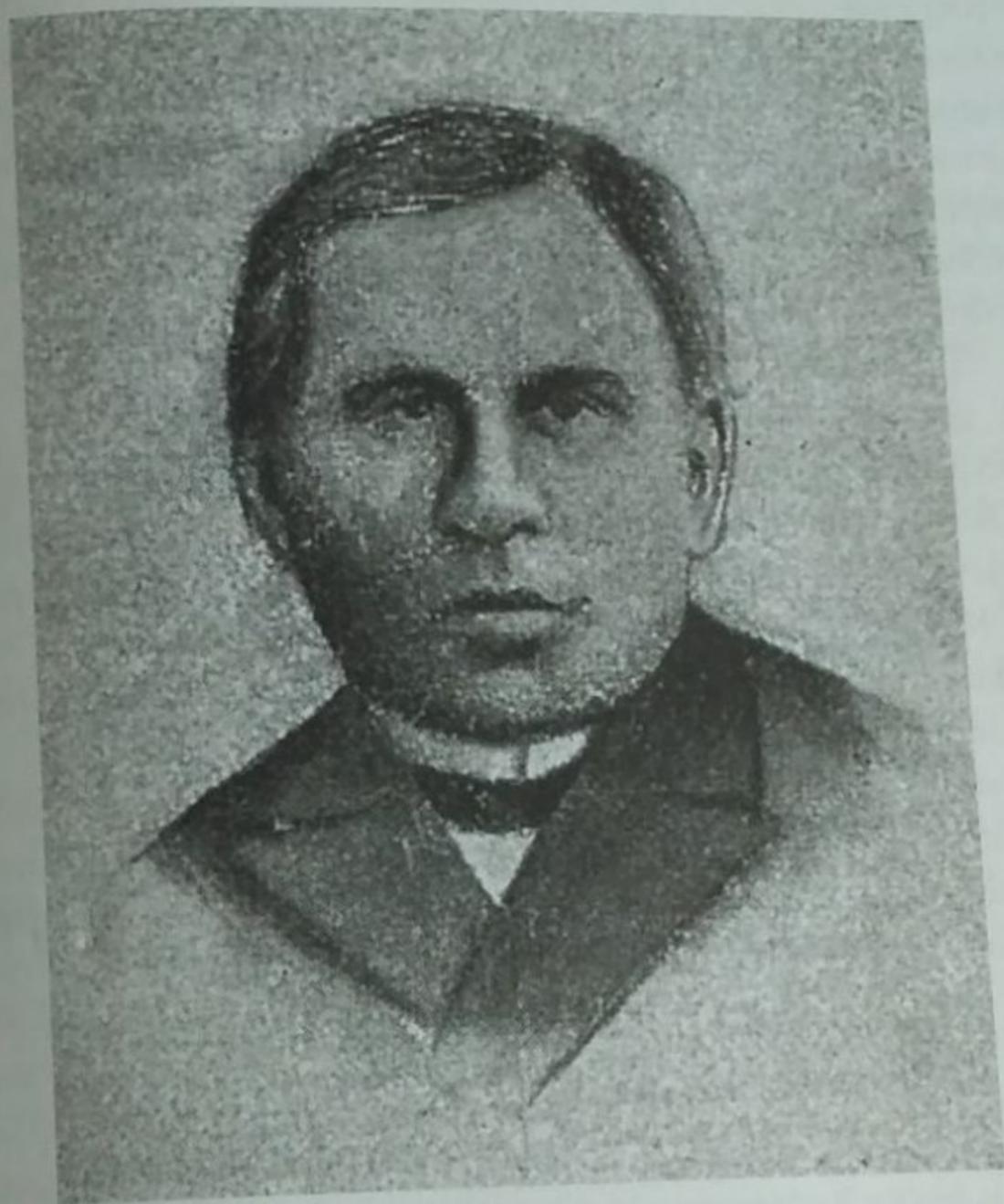
Найвищу адміністративно-освітню посаду – куратора Кавказького навчального округу – тривалий час (протягом 1878–1899 рр.) обіймав також наш земляк, уродженець Чернігівщини, випускник Київського університету Кирило Яновський (1822–1902 рр.). Ця постать доволі суперечлива в історії народів Кавказу. З ним пов'язують упродовження імперської політики русифікації. Водночас він вважається одним з ініціаторів масового краєзнавчого руху серед освітян.

У 1881 р. К. Яновський видав розпорядження, яким поставив етнографічно-фольклористичну збирацьку роботу в прямий обов'язок педагогів. Він уважав, що ця справа, окрім наукової ваги, сприятиме духовному збагаченню вчителів та піднесенню їхнього авторитету. Розробив і конкретні рекомендації: створювати невеликі групи для польових робіт, формувати в школах кавказознавчі бібліотеки (подав навіть список книг), ознайомлювати учнів з методами збирацької роботи (точність, правдивість запису), доручати їм краєзнавчі завдання на час канікул¹.

Та найважливішою частиною циркуляра була розгорнута програма збору відомостей зі статистики, географії, топографії та етнографії (обсяг 15 с.). До її укладання К. Яновський залучив учених-кавказознавців Н. Зейдліца, Л. Загурського, А. Берже та ін.². Питанням традиційної культури й побуту присвячено 10 (із 12) пунктів, охоплено

¹ От Управления Кавказского учебного округа // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа [далі СМОМПК] – Тифлис. – 1881. – Вып. 1. – С. VIII–XXIV.

² О доставлении в управление Округа гг. учителями и другими служащими в учебных заведениях сведений касающихся разных местностей Кавказа // СМОМПК. – 1900. – Вып. 27: Приложение. – С. 4.

Кирило Яновський

майже всі їхні аспекти (поміж ними й цілком невивчені на ту пору – народну педагогіку, медицину, міжетнічні стосунки тощо). Пропагувалися наочна фіксація матеріалів (фотографії, замальовки), збір музейних експонатів. Відомий сходознавець В. Міллер наголошував, що серед інших методичних документів програма К. Яновського вирізнялася доступністю, лаконічністю й водночас докладністю¹. Саме завдяки цьому на заклик відгукнулося багато аматорів.

Та чи не найзнанішим серед наукової громадськості К. Яновський був як ініціатор створення (1881 р.) колосального серійного видання з кавказознавства – «СМОМПК», який нараховує 44 томи. За його загальним керівництвом вийшли перші 20 томів. Історіограф М. Косвен уважав це видання визначним явищем «не тільки в кавказькій етнографії, а й в усій дореволюційній російській етнографічній літературі»².

«СМОМПК» був колективною працею кавказьких педагогів, бо саме вони – його основні кореспонденти. Матеріали й дослідження стосувалися усіх теренів Кавказу та Закавказзя й різних його народів.

¹ Міллер В. О «Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа» Выпуски I-XIV // Приложение к Циркуляру по управлению Кавказским учебным округом. [далі Приложение к циркуляру]. – Тифлис, 1893. – № 7. – С. 2–3.

² Косвен М. Материалы по истории этнографического изучения Кавказа в русской науке // Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия. – М.-Л., 1979. – Т. 79. – С. 186–187.

2.1. Лев Лопатинський – редактор «Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа». Особисті дослідження

Для кожного лінгвіста, етнографа, археолога-кавказознавця «СМОМПК» протягом багатьох років буде служити головним путівником наукової роботи.

Чобан заде Б., Багрій А.

Якщо К. Яновський зініціював «СМОМПК», то його тривале існування (35 років) забезпечив уродженець м. Долини (тепер райцентр Івано-Франківської обл.), визначний кавказознавець, філолог, фольклорист Лев Лопатинський (1842–1922 рр.). Він був редактором видання 22 роки (1893–1915 рр.) і став ключовою постаттю в його історії.

Майбутній знаний кавказознавець здобув освіту в Станіславській гімназії та Львівському університеті (випускник правничого та філологічного факультетів). У 1864–1866 рр. він учителював у Львові. Тоді ж переклав українською мовою й опублікував повість чеського письменника П. Хохолушки «Косове поле», а також видав «Народний календар на рік звичайний 1865».

Л. Лопатинський часто навідувався до Києва, де, очевидно, контактував з багатьма діячами національно-освітнього руху. Про це згадував у спогадах історик, педагог Олександр Барвінський (1847–1927 рр.). Він же розповів про його приїзд у Тернопіль (1864 р.) і зустріч із місцевими громадівцями. Гість «оповідав про Україну і про

Лев Лопатинський

тамошніх визначних діячів, научив їх патріотичних пісень: «Ще не вмерла Україна», «Вже більше літ двісті, як козак в неволі» і под., привіз портрети гетьманів Хмельницького, Полуботка та ін., деякі українські книжки та живим словом підняв ще більше вгору духа молоді»¹.

У 1866 р. Л. Лопатинського скеровують учителем латинської мови в Седлецьку (тепер Польща), а згодом у Новгород-Сіверську та 2-у Київську гімназії. Далі доручають вищі посади – інспектора тої ж Новгород-Сіверської, а потім Уфимської гімназій. Від 1881-го р. він директор Троїцької, від 1883-го - П'ятигорської гімназій.

У Седлеці, як виявили літературознавці М. Тараненко та В. Полек, Л. Лопатинський познайомився з І. Нечуєм-Левицьким, який учителював у тамтешньому жіночому навчальному закладі. Майбутній кавказознавець доставив до редакції журналу «Правда» рукопис добре знаної обширної праці письменника «Світогляд українського народу» та інші його матеріали².

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. Л. Лопатинський поділяв погляди русофілів щодо майбутнього української нації, був членом їхнього відомого осередку – Київського слов'янського благодійного товариства³. Водночас, працюючи гімназійним учителем у Києві, він проявив себе як непересічний учений. Його читанка й граматика з латинської мови (Київ, 1871 р.) витримали, відповідно, 7 і

¹ Цит. за: Студинський К. Галичани в гостині у Михайла Максимовича 1872 р. // Записки НТШ. – Львів, 1935. – Т. СЛІІІ. – С. 221.
² Тараненко М. До характеристики седлецького періоду творчої біографії І. Нечуя-Левицького // Радянське літературознавство. – К., 1971. – Ч. 6. – С. 34; Полек В. Лев Лопатинський – дослідник Кавказу // Жовтень. – 1984. – Ч. 9. – С. 92.
³ Вести из России // Слово. – 1872. – Ч. 14. – С. 3.

11 (!) видань. Вони майже цілком витіснили інші тогочасні середньоосвітні підручники з цієї дисципліни.

Наукове зацікавлення народами Кавказу в Л. Лопатинського з'являється в перші ж роки проживання в цьому краї, тобто вже в П'ятигорську. Там він навернув до краєзнавства обдарованого юнака гімназії Таліба Кашежева (1869–1931 рр.), а також – Паго Тамбієва (1873–18928 рр.) із Закавказької учительської семінарії. Згодом вони стали плідними дослідниками традиційної культури адигів. Їм належить лівова частка джерельного фонду, з ними пов'язують новий, справді науковий період у його вивченні¹.

У 1889–1917 рр. Л. Лопатинський обіймав посаду інспектора Кавказького навчального округу, а від 1893 і до 1915-го – редактора славнозвісного «СМОПМК». У 80–90-х рр. XIX ст. у цьому регіоні виходило понад десяток наукових видань – «Кавказский сборник», «Каспий», «Записки» та «Известия» Кавказького відділу Російського географічного товариства та ін. Однак усі вони не мали спеціального етнографічно-фольклористичного спрямування. Щодо першого серійного народознавчого часопису «Сборника сведений о кавказских горцах», то він нараховував 10 випусків. Натомість «СМОПМК» завдяки виключно Л. Лопатинському виходив упродовж 35 років і мав 44 томи. Учений підготував до друку 26 (12, 17, 20–29, 31–44) його книг.

Очолити редакцію, Л. Лопатинський взявся за активний пошук небайдужих до народознавства педагогів. Сприяли цьому часті інспекторські відрядження Північним Кавказом і Закавказзям. Як указують дослідники його

¹ Хашхежева Р. Адыгские просветители второй половины XIX века. – Нальчик, 1983. – С. 170–223.

наукового шляху, з учителями він вів широку кореспонденцію, у ній, а також на сторінках збірника ознайомлював з навичками науково-дослідної роботи, скеровував її.

Так, у 27-му випуску редактор передрукував (із перших двох випусків) етнографічні програми К. Яновського та Н. Потаніна, але вже зі своїми доповненнями, роз'ясненнями. До прикладу, він говорив про потребу фіксувати народні вірування й повір'я, пов'язані з землеробством, весільною та похоронною обрядовістю, що чомусь упустив автор цього методичного документа член Російського географічного товариства Н. Потанін¹.

Л. Лопатинський спрямовував шкільних працівників до розробки етнорайонування Закавказзя. Для цього переклав працю професора Грацького університету (Австрія) Г. Шухардта «О географии и статистике картвельских (южнокавказских) языков». У замітці вказав на низку неточностей і тут же підкреслив: «Допомогти їх вияснити і зробити тим самим для науки велику послугу можуть тільки місцеві діячі в особі народних вчителів і всіх, хто цікавиться етнографією Кавказу»².

Л. Лопатинський ратував за проведення шкільних народознавчих мандрівок. Причому, на відміну від К. Яновського, вказував не лише на їхню наукову чи педагогічну функцію, а й патріотичну. Вони вселяють «любов до краю»³ – якось зазначив в одній з передмов.

¹ Несколько вопросов по изучению поверий, сказаний, суеверных обычаев и обрядов // СМОПМК. – 1900. – Вып. 27: Приложение. – С. 28, 37.

² Л. Л. От редакции к: Шухардт Г. О географии и статистике картвельских (южнокавказских) языков // СМОПМК. – 1899. – Вып. 26. – Отд. I. – С. 115.

³ Лопатинский Л. Предисловие // СМОПМК. – 1900. – Вып. 28. – С. I.

Матеріалам школярів і семінаристів редактор присвячував спеціальні розділи збірника, у змісті вказував їхні прізвища, що також підігрівало молодечий запал до пізнання. Так, лише із Закавказької учительської семінарії опубліковано записи (азербайджанських, грузинських, вірменських та ін. казок, легенд, переказів) 30-ти вихованців¹. Цей заклад навіть отримав назву «маленького інституту східних мов»². Між іншим, до жвавого краєзнавчого руху серед його учнів був безпосередньо причетний виходець із м. Ромен (Сумщина), їхній учитель Олександр Італінський (1861-?). За свідченням біографів, він проводив агітаційну роботу, допомагав своїм підопічним редагувати польові записи тощо³.

Л. Лопатинський залучав до видання й професійних учених, удаючись при цьому до найрізноманітніших засобів. Так, особистими палкими розмовами йому вдалося надихнути до співпраці професора Мюнхенського університету А. Дірра. У 35–37, 39–40, 42–43 випусках поміщено його ґрунтовні праці, присвячені питанням мови 7-ми народів Дагестану. Інших учених Л. Лопатинський зацікавив публікаціями з дискусійних теоретичних проблем. Так, у 26 випуску опублікував статтю з історико-порівняльного мовознавства учасника Кирило-Мефодіївського братства,

¹ Сказки, собранные воспитанниками Закавказской учительской семинарии // СМОМПК. – 1896. – Вып. 21. – Отд. II. – С. 1–106; Татарская народная словесность в Закавказье // СМОМПК. – 1899. – Вып. 26. – С. 1–166 та ін.

² Черняев П. Из истории кавказоведения // Труды Северо-Кавказской Ассоциации научно-исследовательских институтов. – Ростов-на-Дону, 1928. – Вып. IV. – № 43. – С. 41.

³ Х. А. Д. Италинский // Московские ведомости. – 1898. – № 349. – С. 3.

відомого вже на ту пору сходознавця Миколи Гулака (1822–1899 рр.), що вчителював у Тифліській гімназії. У його праці розвивалася теза, яку висловив ще в 40-х рр. XIX ст. німецький учений Ф. Бопп, про спільність картвельських мов з індоєвропейськими. Відповіддю на публікацію стала низка розвідок прихильників цієї гіпотези (М. Джанашвілі, М. Погодіна, самого Л. Лопатинського – вип. 31, 37, 38), а також і апологетів інших теорій (розвідка професора Томського університету А. Глейє про зв'язок картвельських мов із семітськими й угро-фінськими, вип. 27 та ін.).

Поряд з агітаційно-організаційною діяльністю Л. Лопатинський проводив ретельну й багатетапну підготовку до друку отриманих рукописів. Вона полягала насамперед у скрупульозній перевірці достовірності надісланих статей чи польових записів, написанні до них пояснень, доповнень тощо. Прикметно, що до цієї праці учений також залучав широке коло осіб. Зосібна, офіцер гірської «туземної міліції», адиг І. Багов з'ясовував правдивість надісланих записів пісень свого народу¹. Працівникові Дарчельського училища (Мегрелія) І. Кобалії редактор доручив підготувати діахронні зіставлення до «Опису Колхіди» італійця Ламберті (переклад К. Гана, вип. 41).

Ще однією ділянкою редакторської праці Л. Лопатинського було написання передмов до випуску, які також мали добре продуману, науково доцільну схему. У них він робив лаконічний, та zarazом змістовний огляд усіх публікацій з визначенням їхньої наукової новизни та ваги. Так, згадуючи про численні етнографічно-історичні описи, редактор, як професійний історіограф, виокремлював

¹ Лопатинский Л. Заметка к: Тамбиев Т. Адыгские (черкесские) тексты // СМОМПК. – 1896. – Вып. 21. – Отд. II. – С. 269.

«Сборникъ материаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа»
(обкладинка 1-го выпуска)

ті, що стосувалися найменш вивчених народностей чи місцин кавказького краю або ж ділянок народної культури.

Учений писав вступне слово й до окремих статей чи блемою і її дотичними аспектами дослідження. Примісванського словників (укладачі, відповідно, М. Афанасьєв і І. Нижарадзе) редактор зробив стислі повідомлення про територію проживання, чисельність та мови кумиків і сванів¹. З-поміж таких передмов є і розлогі аналітично-узагальнювальні праці, про що буде далі. Особливо поцінують дослідники в передмовах та редакторських примітках збірника обширні бібліографічні довідки. Вони стосуються як тої чи іншої висвітленої у випуску теми, так і окремих її аспектів.

Варто зауважити, що зазначених правил підготовки до друку матеріалів старанно дотримувалися помічники Л. Лопатинського, яким він довіряв редагування окремих розділів збірника. До речі, з-поміж них був випускник Харківського університету, викладач 2-ї жіночої гімназії в Тифлісі Сергій Шульгін. Він упорядкував другий розділ 27-го випуску. Тобто можна стверджувати, що Л. Лопатинський був не лише наставником педагогів із питань краєзнавчої збирацької роботи, а й засновником своєї рідної школи редагування й наукового видання польових записів.

¹ Л. Л. Кое-что о кумыках и об их языке // СМОМПК. – 1893. – Вып. 17. – Отд. III. – С. 60–63; Він же. Предисловие к: Нижарадзе И. Русско-сванский словарь // СМОМПК – 1910. – Вып. 41: Приложение. – С. I–III.

«СМОМПК» називали «енциклопедією»¹, «міцним фундаментом» для дослідників, «який заклав Л. Г. Лопатинський разом із низкою співробітників, натхненних його добродійним науковим ентузіазмом»². Чимало з авторів, пройшовши тут вишкіл краєзнавства, згодом сформували національну професійну еліту. Це й засновники адизької фольклористики Таліб Кашежев і Паго Тамбієв, професори Тбіліського університету Є. Такайшвілі та М. Джанашвілі, доцент М. Сагарадзе та ін.

В. Міллер констатував, що в жодному регіоні Російської імперії народознавчий рух не мав такого успіху, як на Кавказі³. Надіслані в редакцію рукописи по смерті Л. Лопатинського все видавали й видавали різні наукові осередки. Так, із них був сформований том збірника «Фольклор Азербайджана и прилегающих стран» (Баку, 1930), публікували їх в «Известиях Общества обследования и изучения Азербайджана» (1927, № 4).

Щодо особистого дослідницького доробку вченого, то кавказознавці XIX, XX, і XXI століть покликаються не лише на його ґрунтовні праці, а й численні редакторські примітки та передмови. Це свідчить, що й вони, не зважаючи на фрагментарність та стислість, містять чимало плідних наукових припущень. Зупинюся на його працях, що стосуються етнології.

¹ Черняев П. Из истории кавказоведения. – С. 38, 42.

² Памяти Л. Г. Лопатинского // Известия Азербайджанского государственного университета им. В. И. Ленина. – Баку, 1925. – Т. 4-5. – С. 371.

³ Миллер В. О «Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа». Выпуски XVIII, XIX, XX. // Приложение к Циркуляру... – 1895. – № 8. – С. 31.

Л. Лопатинський не міг бути осторонь від жваво обговорюваних на ту пору її теоретичних аспектів. Надскладна, заплутана проблема витоків різних народів Кавказу, найрізноманітніші гіпотези щодо їхньої прабатьківщини – від тверджень про їх автохтонність до думок про прихід із Передньої Азії, Африки, Індії тощо – усе це наштовхувало вченого на власні роздуми. Проте й вони залишилися переважно у вигляді принагідних зауваг до чужих статей.

З-поміж них вирізняються «Заметки о народе адыге вообще и кабардинцах в частности»¹. Їх Л. Лопатинський написав як супровідну довідкову записку до збірки кабардинських легенд, переказів, казок Т. Кашежева і К. Атажукіна. У статті йдеться про територію проживання адигів (зі всіма їхніми етнолокальними групами – кабардинцями, натухайцями, шапсугами, абадзехами, бжедухами, бесленейцями та ін.) та абхазів, історію їх міграцій та оповідну історичну творчість. Тут, а також у редакторських примітках в інших випусках є здогади про генезу, етноналежність абадзехів та хакучинців², самурзаханців³, джигетів⁴, назрановців та гехинців⁵.

¹ СМОМПК. – 1891. – Вып. 12. – Отд. I. – С. 1–10.

² Лопатинский Л. Заметки о народе адыге // СМОМПК. – 1891. – Вып. 12. – Отд. I. – С. 2; Він же. Заметка к: Тамбиев Т. Адыгские (черкесские тексты). – С. 266–267.

³ Шухардт Т. О географии и статистике картвельских (южнокавказских) языков // СМОМПК. – 1899. – Вып. 26. – Отд. I. – С. 71 (примітка Л. Лопатинського).

⁴ Дьячков-Тарасов А. Через перевал Псеашха (Верховье Малой Лабы) к Черному морю // СМОМПК. – 1902. – Вып. 31. – Отд. II. – С. 38, 39 (примітки Л. Лопатинського).

⁵ Л. Л. Предисловие // СМОМПК. – 1897. – Вып. 22. – С. III.

Л. Лопатинський дотримувався тези про давнє проживання народів абхазо-адизької мовної групи на теренах Північно-Західного Кавказу. Щобільше, володіючи багатьма мовами Кавказу, він суттєво доповнив цю гіпотезу власними етимологічними розслідами географічних і етноплемінних найменувань, антропонімів. Так доводив, приміром, генетичний зв'язок адигів зі стародавніми племенами меотів, зихів і керкетів¹. Ці думки домінували впродовж двох століть, їх поділяли поважні вчені Л. Лавров, Г. Меликишвілі, Ш. Інал-Іпа та ін.².

Л. Лопатинський осмислював моральні установки адигів: у 25-му випуску – це його висновки з пісенної творчості³, а у 26-му – ширші розсліди з опублікованих тут же записів приказок і прислів'їв П. Тамбієва⁴.

Указана грань духовного буття адигів привертала пильну увагу всіх чужинців. Проте для більшості вона так і залишалася незрозумілою й неосягненою. Адже базується на ще одному феномені їхньої культури – «адиге хабзе», тобто кодексі моралі й честі, який, як зазначають його дослідники, можна пізнати й освоїти лише тоді, коли ти народився адигом. Це – зведення десятків тисяч неписаних законів, які регулювали кожен крок людини.

¹ Лопатинский Л. Заметки о народе адыге. – С. 1–2, 4; Він же. Заметка к: Мельников-Разведенков С. Боспор Киммерийский в эпоху Спартокидов // СМОМПК. – 1896. – Вып. 21. – Отд. 1. – С. 78.

² Волкова Н. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. – М., 1973. – С. 18, 23.

³ Лопатинский Л. Предисловие // СМОМПК – 1898. – Вып. 25. – С. VIII–XVII.

⁴ Лопатинский Л. Предисловие // СМОМПК. – 1899. – Вып. 26. – С. III–XI.

Це – своєрідна філософія, стиль життя адига. За відсутності централізованої держави адизький етикет виконував функції її правових інститутів. За витонченістю манер поведінки та пунктуальністю в їх дотриманні його порівнюють до англійських, японських морально-етичних зводів. У радянській науці, згідно з відомими ідеологічними установками, питання про адизький етикет тривалий час навіть і не порушували¹.

Л. Лопатинський, хоча не вдавався до визначень цього суспільно-культурного явища, все ж помітив і зупинився на деяких його складниках. Так, у фольклорі він зауважив відображення принципу пошанування старших. Згадуючи про розмаїтий комплекс норм гостинності, редактор наголосив на існуванні етичних установок не лише для господаря, а й для гостя (невибагливість, скромність). А також зазначив готовність адига віддати прибулому останній кусок хліба. Адже «разом з гостем у дім приходить щастя»². Горянин зі зброєю в руках захищав кожного, хто ввійшов у його саклю, – друг це чи ворог, праведник чи злочинець. Це істотно ускладнювало російське владарювання, тому управитель Кавказу А.Єрмолов пробував заборонити (у 20-ті рр. XIX ст.) цей споконвічний уклад співжиття³, та дарма.

¹ Бгажноков Б. Х. Адыгский этикет. – Нальчик, 1978. – С. 23, 28; Унежев К. Глава VI: Феномен адыгэ хабзэ (адыгского этикета) и его роль в жизни народа // Унежев К. Феномен адыгской (черкесской) культуры. – Нальчик, 1997. – Режим доступа: <http://adcult.kbsu.ru/>

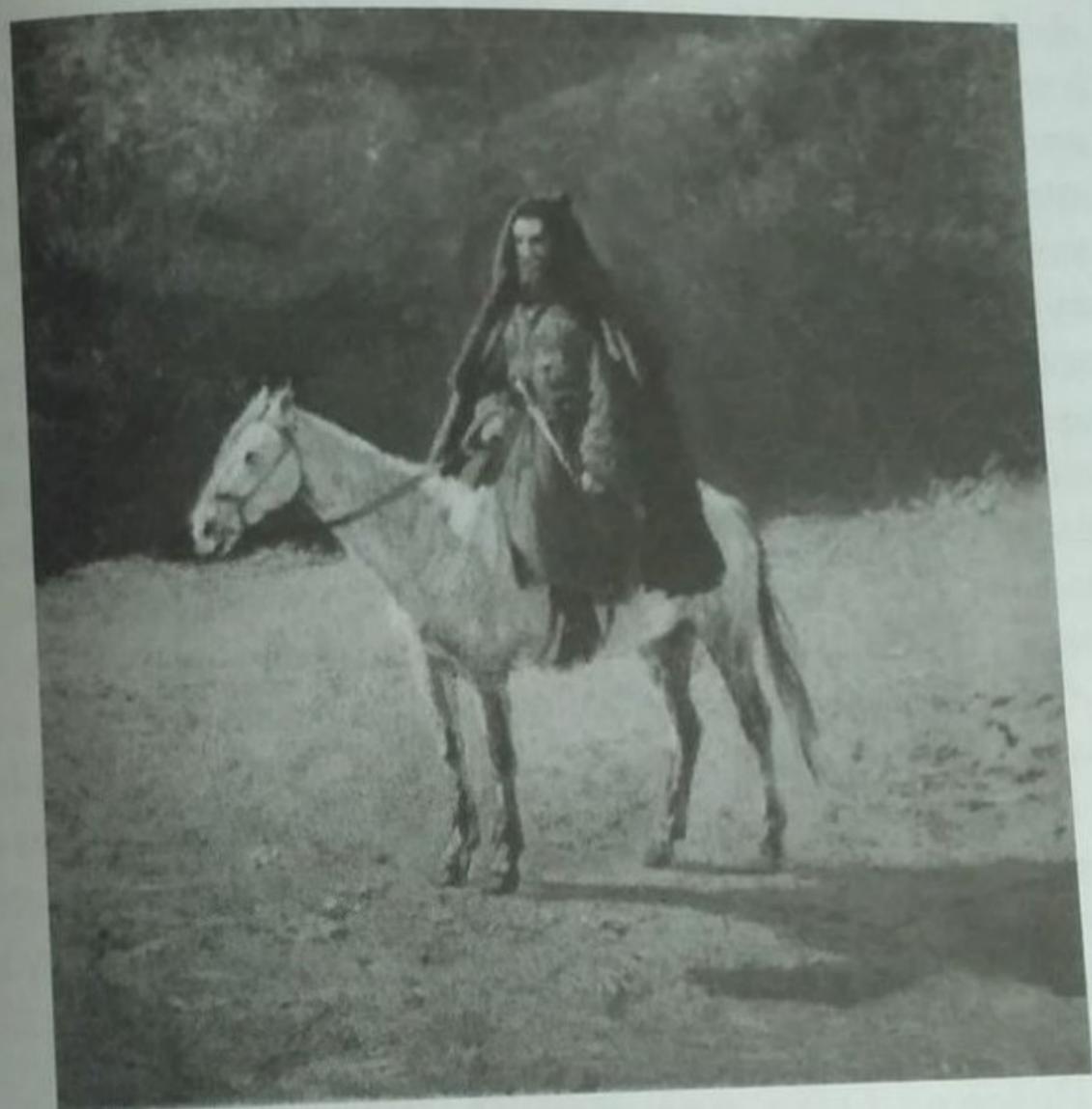
² Тамбиев П. Адыгские пословицы // СМОМПК. – 1899. – Вып. 26. – Отд. III. – С. 18.

³ Дзидзоев В. Д. Колониальная политика царской России на Северном Кавказе и ее последствия. Часть 1. – Режим доступа: <http://iratta.com/2007/04/06>.

Торкнувся дослідник і специфічного побутового явища адигів – усталеної набігової системи на сусідні аули, сутність якої не могли збагнути ні мандрівники, ні вчені. За оцінкою сучасних адизьких істориків, це був механізм підтримки військової мобільності, що сформувався в умовах постійної зовнішньополітичної напруги¹. А більшість іноземців розцінювали його як засіб наживи і наслідок природних лінощів.

Л. Лопатинський набігову систему розглядав глибше: її виникнення також пов'язував з обставинами «постійної боротьби із сусідами», правильно називав різні її цілі. Це і самозахист, і здобич, яку все ж тенденційно вважав домінують. А ще цю реалію осмислював як засіб т.зв «естетичного задоволення» – «адиги шукають небезпеки, так би мовити, через любов до мистецтва»², тобто через потребу проявити свою спритність, уславитися, що сприймалося як найбільша нагорода й сенс життя.

Щодо войовничості народів Північного Кавказу до іноземців (поміж ними й росіян), то Л. Лопатинський її причинами вважав несприйняття горянами будь-якого посягання на свою землю, прадідівський звичай та волю. Він же звернув увагу читачів на рельєфно віддзеркалене в піснях особливе обурення адигів вирубкою російськими

Микола Ярошенко. Горець

¹ Марзей А. С. Глава I: Войны в жизни адыгов и статус воина в черкесском обществе // Марзей А. С. Черкесское наездничество. Зеклуэ. Из истории военного быта черкесов в XVIII – первой половине XIX века. – Нальчик, 2004. Режим доступа: // http://www.audio/adyga.org/html/library_rus.html

² Лопатинский Л. Заметка к: Кабардинские предания, сказания и сказки // СМОМПК. – 1891. – Вып. 2. – Отд. 1. – С. 36; Його ж. Предисловие // СМОМПК – 1898. – Вып. 25. – С. IX–X.

військами лісів та садів¹. Ці завойовницькі засоби (поряд із підпалом посівів і жител) були суворо заборонені адизькими правилами ведення війни.

Спеціальну узагальнювальну розвідку присвятив Л. Лопатинський народним уявленням грузинів, вірмен, азербайджанців, талишів, ногайців². Її написав на основі опублікованих у 17-му випуску відповідних описів. Із них виокремив і систематизував матеріал про астрономічні, антропологічні вірування, а також уявлення про походження різних явищ природи й надприродних істот. Найціннішим є те, що цей духовний світ зазначених народів автор подав у порівняльному плані, причому як у межах кавказького регіону, так і зі слов'янами, німцями, греками. У підсумку таких зіставлень автор виокремив, до прикладу, спільні риси уявлень грузин і українців про створення світу, зокрема їхній дуалістичний характер тощо. Звичайно, ця публікація є доволі ескізна, констатує, не охоплює всіх граней, нюансів багатющого народного світогляду. Про це говорив і сам учений: «Зібраний матеріал ще далеко не повний; тому зробити більш або менш правильні висновки є передчасним»³. Однак він прагнув зацентувати увагу на цікавих, проблемних питаннях, окреслити напрямки для аналітичних міркувань.

Подвижницька діяльність Л. Лопатинського охоплювала й фундацію та керівництво Кавказьким (1900–

1921 рр.) й Азербайджанським (1921–1922 рр.) відділами Московського археографічного товариства, видавництво їхніх періодичних органів. Він же від 1917 р. обіймав посади доцента, професора Закавказького (тепер Тбіліського) та Бакинського університетів. Колосальною є його спадщина з мовознавства і фольклористики. Це посібник з граматики і словник адизької мови, дослідження мов чеченців, кумиків, талишів, татів, айсорів. Він же один із зачинателів вивчення нартського епосу. Ім'я й науковий подвиг нашого співвітчизника добре знані світовій науковій спільноті. «СМОМПК» був у бібліотеках європейських сходознавчих установ, приміром, Берлінської семінарії східних мов, а за особистий дослідницький внесок у кавказознавство Л. Лопатинський отримав ступінь доктора філософії від Лейпцизького університету.

¹ Лопатинский Л. Предисловие // СМОМПК – 1898. – Вып. 25. – С. XI–XII.

² Лопатинский Л. Предисловие // СМОМПК. – 1893. – Вып. 17. – С. I–XII.

³ Лопатинский Л. Предисловие // СМОМПК. – 1893. – Вып. 17. – С. II.

2.2. Олександр Стоянов: громадське і наукове подвижництво в Грузії

Не годиться нам, справді, набравши в рот води, сидіти.
(З листа О. Стоянова до П. Житецького)

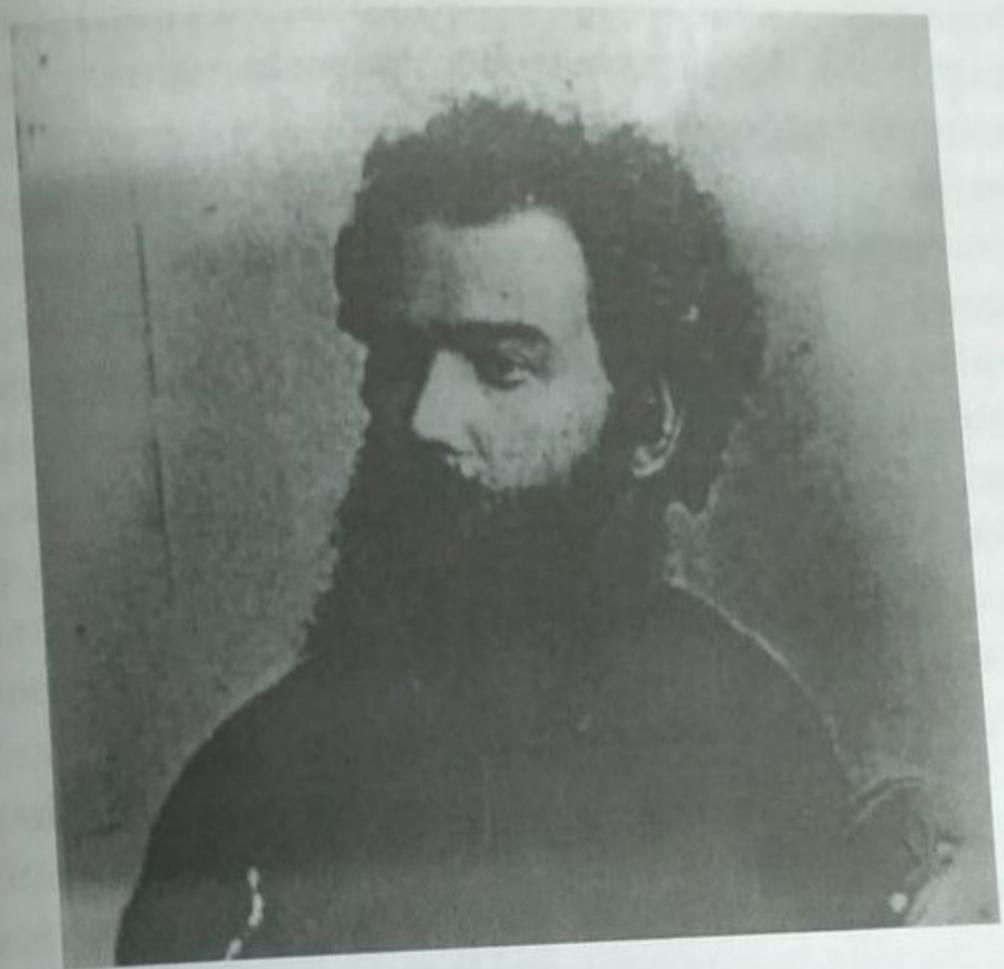
Ще одним педагогом, який творив на ниві етнології, фольклористики, археології на теренах Закавказзя, був кийвський громадivecь Олександр Стоянов (1841–1914 рр.). Про його народознавчі дослідження згадано в праці з історії грузинської етнології¹. Деяко із закавказької сторінки життєпису цього діяча осмислював грузинський історик Г. Цулая². Щоправда, у контексті російської гуманітарної науки. Автори ж книги про інонаціональні земляцтва в Грузії розглядали О. Стоянова як представника болгарської громади³. З-поміж вітчизняних дослідників зацікавився цією постаттю історик А. Катренко: висвітлював його національно-політичну та наукову діяльність в Україні⁴. Указуючи на добре володіння українською мовою, здогадувався, що родина О. Стоянова була українською. Як бачимо, дотепер суперечливими є відомості про національність подвижника, не оцінено всіх граней

¹ Шамиладзе В., Миминошвили О. История этнологии Грузии. – Тбилиси., 2009. – Ч. 1. – С. 217, 235.

² Цулая Г. В. Из истории кавказоведения (Этнограф и педагог А. И. Стоянов) // Очерки истории этнографии, фольклористики и антропологии. – М., 1982. – Вып. IX. – С. 73–86.

³ Лучше знать друг друга. – Тбилиси, 2009. – С. 27–29.

⁴ Катренко А. Маловідомі сторінки Олександра Стоянова // Пам'ятки. Археографічний щорічник. – К., 2005. – Т. 5. – С. 256–270.

Олександр Стоянов

його суспільно-дослідницьких набутків, не визначено місця цієї особистості в історії українсько-грузинських зв'язків.

Отож, про О. Стоянова знаємо, що народився він у Київській губернії, у сім'ї офіцера російської армії, який, імовірно, був вихідцем із Болгарії. Водночас, поділяючи заувагу А. Катренка, підкреслюю, що листи громадивця вказують на вроджене відчуття всіх нюансів та відтінків української мови. До того ж він часто і влучно вживав увібрані з дитинства народні приказки та афоризми, а українську пісню виконував навіть на далеких кавказьких верхах, у кам'яному домі-фортеці сванського князя¹. Зрештою, О. Стоянов своєю батьківщиною чітко називав Україну. А найголовніше: себе ідентифікував власне з її народом, що впливає з хоча б такого його листовного висловлювання: «Як зв'язки поміж українцями громадської не буде, загинемо – задуться. Треба, щоб між нами була «дума і воля єдина»² [виділення – В. Б.]. Це все нашттовхує на думку, що в родині були уродженці нашого краю. Очевидно, мати.

О. Стоянов навчався в київських гімназії та університеті (історико-філологічний факультет, 1858–1862 рр.). Це середовище, а також, без сумніву, особисті якості: гостра чутливість до несправедливості, адекватна оцінка суспільно-політичної дійсності – сформувавали його як палкого

¹ Житецький І. Київська громада за 60-тих років // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – К., 1928. – Кн. 1. – С. 105–107; Стоянов А. Путешествие по Сванетии // Записки Кавказского отдела Императорского Русского географического общества – Тифлис, 1876. – Кн. X. – Вып. 2. – С. 310.

² Житецький І. Київська громада. – С. 106.

українського патріота, дієвого члена Київської громади. Варто стисло окреслити те, що встиг зробити цей глибокомислячий юнак в Україні, адже без цього не можна сповна зрозуміти мотиви його вчинків там, у чужих вітчизнах.

Отож, сучасники згадували, що О. Стоянов був людиною «заповзятливою, енергійною, відданою гуртовій праці, невгамованою, ще й з ухилом до верховодства і керування людьми»¹. Він брав суттєву участь у всіх національно-принципових заходах та напрямках праці громадивців. Так, разом з П. Чубинським викладав в українській недільній школі Києва, виступив із палкою промовою-прощанням під час перепоховання Кобзаря, написав одну з перших рецензій на Шевченків буквар (опубліковано в петербурзькому журналі «Воспитание» за 1861 р.)².

Як і інші громадивці, він намагався науково утверджувати окремішність, автохтонність українців. Так, на шпальтах «Київської старовини» розвивав думку про відголоски давньої історичної події (взяття половцями Торчеська, XI ст.) в одній з народних пісень. Цей факт уважав аргументом раннього заселення українцями своїх етнічних земель³.

О. Стоянов, як свідчить фольклорист О. Лоначевський, був одним з ініціаторів фольклорної збирацької роботи громадивців⁴. У нього ж і зберігалася чимала частка їхнього архіву. Проживаючи вже за межами України, шануваль-

¹ Житецький І. Київська громада. – С. 118.

² Чалий М. К. Похорон Т. Г. Шевченка на Україні // Спогади про Тараса Шевченка – К., 1982. – С. 389, 523.

³ Стоянов А. Южнорусская песня о событии XI века // Киевская старина. – 1882. – Т. III. – № 7. – С. 81–96.

⁴ Пыпин А. Н. История русской этнографии: В 4 т.: Т. 3. Этнография малорусская. – СПб., 1891. – С. 377.

ник її духовних скарбів заповзято відгукнувся на прохання П. Житецького підготувати матеріал до друку. В далекому Кутаїсі він ретельно опрацьовував кожен зшиток, викладав пісенні зразки зі всіма їхніми варіантами та своїми коментарями тощо¹. Ці рукописи використали В. Антонович та М. Драгоманов у 2-томовому збірникові «Исторические песни малорусского народа»².

В українському щомісячнику «Основа» (Петербург) та російській пресі О. Стоянов неодноразово емоційно відстоював права української мови та школи³. Він належав до радикального крила громадівців: разом із М. Константиновичем, О. Лашкевичем та ін. пропагував ідею автономії України в складі всеслов'янської федерації держав (тези Кирило-Мефодієвського братства). З ними ж видавав рукописний журнал «Самостійне слово», що став першітком прогресивної студентської преси в Україні.

На ту пору борцеві за національні свободи українців було лише трохи за двадцять. Здобувши вищу освіту, він вирішив пов'язати життя з професією вчителя, тому вступив на педагогічні курси, що були створені при Київському університеті. Далі викладав у гімназії Немирова (Вінниччина), але недовго.

¹ Катренко А. Маловідомі сторінки Олександра Стоянова. – С. 267–268 [Листи О. Стоянова до П. Г. Житецького].

² [Драгоманов М.]. Предисловие // Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа. – М. – К., 1874. – Т. 1. – С. II.

³ Стоянов А. Ежедневная школа в Киеве // Вестник Юго-Западной и Западной России. – К., 1862. – Т. 1. – № 9. – С. 205–208; Він же. Неправдивость и равнодушие – главнейшие помехи к распространению грамотности (Ответ и вызов «Вестнику Юго-Западной и Западной России») // Основа. – СПб., 1862. – Ч. 9. – С. 74–80.

Рішучі погляди й відважні дії О. Стоянова не могли не помітити «охоронці суспільного спокою». Його прізвище потрапило до рапорту полковника III відділу М. Мезенцева. Причому той зарахував його до проводирів громадівського руху. Є в записці й порада щодо знешкодження таких неблагонадійних: «віддалити від поля діяльності», що означало позбавити місця праці або вислати у глибинку імперії¹. На практиці, за відомостями історика Ф. Савченка, це відбувалося так. Керівництво навчального округу твердо «пропонувало» «винуватцям» перейти на службу у визначені міста віддалених російських губерній, а в разі відмови – терміново самому підшукати роботу за межами України².

Можливо, що у Перед- і Закавказзя О. Стоянов потрапив (у 1866 р.) завдяки таким безальтернативним «пропозиціям». Там (у Ставрополі, П'ятигорську, Тифлісі, Кутаїсі та Батумі) він працював спочатку учителем історії, географії, латинської мови, а далі інспектором та директором гімназій. У цьому краї й залишився до кінця свого віку, підпорядкувавши свої різнобічні можливості, потужну життєву енергію проблемам і нуждам тамтешніх народів. За це отримував похвалу або зазнавав опали. Його нагороджували орденами Св. Анни, Станіслава та Володимира, водночас публічно й гостро осуджували у всій регіональній російськомовній пресі.

¹ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. – К. – Х., 1930. – С. 197–198, 220–223.

² Там само. – С. 220–223.

60-80-ті рр. XIX ст. – час, коли заборонено вживати етнонім «Грузія», коли грузинська мова поступово вилучалася як шкільний предмет і мова навчання. У 1881 р. мовою викладання оголошено виключно російську. Закавказзя вирувало рішучими протестами, учені та письменники І. Чавчавадзе, А. Церетелі, Д. Кіпіані, С. Месхі заповнюють національну пресу гнівними викривальними заявами, створюють Товариство поширення грамотності, яке відкриває школи з рідною мовою навчання та видає букварі¹.

Інший край, народ, та такі ж самі гострі національні болі і принципові бої. Позиція колишнього громадівця була теж незмінною. Як директор Кутаїської гімназії, він пише до управління Кавказького навчального округу відвертий лист-протест. Грузинські історики стверджують, що він був першим чужинцем-педагогом, який не погодився з офіційним освітянським курсом Росії на Закавказзі.

«Освіту треба подавати рідною мовою. Інакша постановка питання буде повним педагогічним абсурдом». «Я йду ще далі: вивченню пам'яток давньої грузинської писемності і творів грузинської літератури, що відроджується, потрібно виділити місце в старших класах гімназії й доручити особі туземного походження», – так звучала його рішуча теза, і її не раз цитували національні суспільствознавці Грузії.

Пробував О. Стоянов зачепити самолюбство російської служилої верстви: «Англійські чиновники, які будували залізницю Поті-Тбілісі, протягом 5–6 місяців освоїли грузинську мову, тоді як росіяни, не зважаючи на те, що живуть у Грузії понад півстоліття, іноді не знають жодного грузинського слова»².

¹ Очерки истории Грузии: в 8 т. Т. 5. Грузия в XIX веке. – С. 278–283.

² Там само. – С. 283.

Не достукавшись до здорового глузду освітянського чиновництва, гімназійний адміністратор взявся самотужки відвойовувати права грузинської мови та культури в довіреному йому закладі. При цьому використав громадівський досвід. Він заповзято заохочував учнів до народознавчої праці, деяких залучав у підмогу на час своїх етнологічних студій і мандрівок (про що нижче). Та справжнім викликом русифікаторському пресингові була його ініціатива та субсидіювання гімназійного журналу грузинською мовою («Доля») ¹. Про цей періодичний орган теж згадують грузинознавці. Він відіграв відчутну роль у формуванні національного світогляду та професійних інтересів кутаїської молоді. Його головна настанова – це «за грузинську мову і підняття її престижу у своєму суспільному середовищі, за вивчення її, населення, що нею розмовляє, і краю, що він населяє»². З цією метою тут публікувались етнографічно-фольклористичні, історичні та літературні спроби юних ентузіастів.

Серед таких дебютантів, до прикладу, був згодом визначний історик, археолог, співзасновник і перший професор Тифліського університету Еквтіме Такайшвілі (1863–1953 рр.). Життєвий подвиг цієї непересічної постаті проймає не тільки грузина. Упродовж 25 років він оберігав колекцію основного історичного сховища свого народу – «Музею Грузії», який, рятуючи від «революційного» вандалізму, вивіз у Версаль уряд Демократичної Республіки Грузії. Добровільний страж неоціненного скарбу жив у непроглядних злиднях, від голоду померла його дружина,

¹ Миханкова В. А. Николай Яковлевич Марр: Очерк его жизни и научной деятельности. – М.-Л., 1948. – С. 7–8.

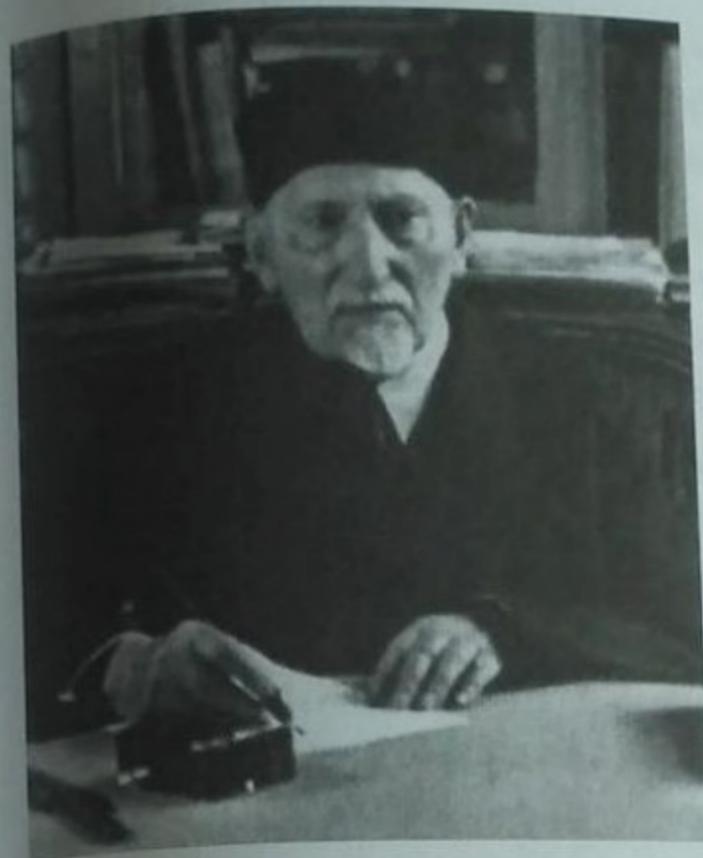
² Миханкова В. Николай Иванович Марр. – С. 8.

проте він не продав жодної музейної одиниці. У 1945 році через загрозу конфіскації цінностей французьким урядом учений повернув їх на батьківщину. У 2002 р. мученика Е. Такайшвілі канонізувала Православна церква Грузії.

Попри всі драматичні перипетії долі Е. Такайшвілі зберіг у пам'яті ім'я першого вчителя історії – О. Стоянова. Він згадував про його оригінальну методичку навчання, завдяки якій заохотив до освіти не одне молоде покоління. Говорив про лояльність директора до вільнодумства підопічних та безкомпромісність до бездушця співслужбовців, за що отримав прізвисько «Стоян-паша».

На сторінках журналу «Доля» здійснив першу наукову апробацію і добре знаний у світовій науці кавказознавець, філолог, етнолог, академік АН СРСР Микола Марр (1864–1934 рр.). Цікаво, що в гімназійні роки він серйозно захоплювався медициною та природничими науками. Рішучий зворот до гуманітарних глужей іменитий учений чітко пов'язував із «впливом вчителя історії Стоянова, який займався етнографією Кавказу... та вчителя французької мови Нарбута»¹. До речі, з прихильним наставником М. Марр листувався і під час навчання в Петербурзькому університеті. У кореспонденції, яку опублікував Г. Цулая, студент ділився своїми початковими роздумами в царині майбутньої яфетичної теорії, цікавився набутками О. Стоянова тощо².

Звичайно, що національний острівок у кутаїській гімназії існував недовго. У пресі розгорнулося злісне цькування директора, а можливо, застосовувалися й жорсткіші

Еквтіме Такайшвілі

Микола Марр

Учні О.Стоянова

¹ Марр Н. Автобиография // Марр Н. Избранные работы: В 5 т.: Т. 1. – Л., 1933. – С. 9.

² Цулая Г. В. Из истории кавказоведения. – С. 84–85.

засоби тиску. Це все надломило його волю, змусило відійти від своїх мовно-освітянських принципів.

Проте були установки та прагнення, якими він не зміг поступитися за жодних обставин. Це професійно-громадська непримиренність із варварською руйнацією культурно-матеріальних цінностей краю, пристрасне бажання пізнати звичай, пісню, мову народів, серед яких довелося прожити більшість віку.

Чимало з визначних архітектурних пам'яток Грузії, якими опікувався О. Стоянов, через століття було внесено в реєстр світової спадщини ЮНЕСКО. Зокрема, чи не найсакральніше місце для кожного грузина – величний храм першого царя об'єднаної держави Баграта III (Кутаїсі, рубіж X–XI ст.). Тут відбулися коронації всіх правителів Грузії та Імеретії. У наш час відреставрований собор як символ національної цілісності став місцем церковної інавгурації президентів.

У другій же половині XIX ст. збережені від численних воєн руїни найбільшої церкви Грузії блискавично нищила байдужість та бездуховність своїх і чужих співгромадян. Стіни з середньовічними фресками врізнобіч розсували пророслі з тріщин дерева та куці. Уламки дивоглядних архітектурних рельєфів, камені з філігранно різьбленим орнаментом та історичними написами валялись на сусідніх житлових подвір'ях серед звичного кругляка та сміття... Так констатували тогочасні мандрівники¹.

У 1880–1881 рр., напередодні Тифліського археологічного з'їзду, О. Стоянов узявся за впорядкування цієї перлини візантійських архітекторів. Він організував групу

¹ Марков Е. Очерки Кавказа . – М., 1887. – С. 264–266.

помічників з гімназійних колег та місцевих чиновників. З-поміж завалів ентузіасти знайшли «до 200 великих і малих фрагментів, капітелі, підвіконники і т.п.»¹, з яких О. Стоянов зробив рисунки і передав з'їздові. Він же апелював до міської влади та духовного відомства з проханням виділити кошти для спорудження кам'яної огорожі та утримання сторожа².

Та, на жаль, у 1888 році навколо святині розігралися ще драматичніші події. Керівництво кутаїського духовного училища вирішило пустити храмове каміння на будівництво нової церкви. Загула протестом національна преса, біла в усі можливі дзвони порятунку свідомо громадськість. О. Стоянов вів приватні розмови з міськими посадовцями, писав офіційні звернення до імеретинського єпископа та впливового Московського археологічного товариства, членом якого був від 1880 р. Завдяки спільним клопотанням удалося вийти на найвищих владноносців регіону – головнокомандувача з цивільних справ та екзарха Грузії³. Непрощений злочин супроти грузинської культури було відвернено.

Чималу загрозу історико-архітектурній спадщині народів Кавказу становив безоглядний індустріальний поступ регіону. Так, у 80-х рр. XIX ст. проводили реорганізацію батумського порту в міжнародний транзитний

¹ Труды Пятого Русского Археологического съезда в Тифлисе. – М., 1888. – С. XXXIII.

² Цулая Г. В. Из истории кавказоведения (Этнограф и педагог А. И. Стоянов). – С. 82.

³ Протоколы заседаний Московского археологического общества за 1888-89 год // Древности. Труды Императорского Московского Археологического общества. – М., 1890. – Т. 13. – Вып. 2. – С. 73, 85, 107; Лучше знать друг друга. – С. 28.

пункт бакинської нафти. Споруджували нові причали та підприємства, прокладали дороги та трубопроводи. І щоб отримати безкоштовний будівельний матеріал, у повітря пускали місцеву скалу-фундамент неприступної візантійської фортеці VI ст. Петрі-Цихисдзирі. На вимогу О. Стоянова та відомого грузинського письменника Г. Церетелі біля монументальної споруди було встановлено поліцейну охорону, пам'яткою особисто заопікувався батумський губернатор¹. Тепер – це музей-заповідник, де щорічно проводять плідні археологічні розкопки.

Долучився дослідник і до масштабного експедиційного вивчення Кавказу, що здійснило Московське археологічне товариство (1886 р.). Він подав осередкові свою версію основних ареалів обстежень, що отримала схвальну оцінку² і, очевидно, була врахована під час розробки експедиційних маршрутів. Так, учений наголошував на багатих християнською старовиною теренах Абхазії – і саме сюди в перший же рік поїхали вчені М. Нікітін та В. Сизов³. О. Стоянов розпочав розкопки відомого «золотого» пагорба в селищі Вані (місто в Західній Грузії)⁴, що, як сьогодні відомо, був релігійно-храмовим осередком

¹ Протоколы заседаний... за 1886-1887 г. // Древности. – 1888. – Т. 12. – Вып. 1. – С. 176, 179; Протоколы заседаний... за 1890-1891 год // Древности. – 1894. – Т. 15. – Вып. 2. – С. 97.

² Протоколы заседаний... за 1886-1887 г. // Древности. – 1888. – Т. 12. – Вып. 1. – С. 24-25.

³ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Московского Археологического общества с 14 марта 1886 г. по 27 марта 1887 г. // Древности. – Т. 12. – Вып. 1. – С. 102-111.

⁴ Протоколы заседаний... за 1888-1889 год // Древности. – 1890. – Т. 13. – Вып. 2. – С. 111.

загадкової Колхіди, а його рештки давали найяскравіше уявлення про її культурну велич¹.

Відгукнувся вихідець з України й на заклик Підготовчого комітету Тифліського археологічного з'їзду створити в Кутаїсі музей давніх пам'яток губернії. Він виділив гімназійні кімнати для збереження експонатів, зобов'язався їх облікувати та науково описати (поміж тим і з ілюстративною фіксацією тощо)². Тобто йдеться про перші кроки в історії створення одного з найбільших сховищ Західної Грузії – теперішнього Кутаїського історико-етнографічного музею ім. академіка Н. Бердзенишвілі (офіційно відкритий у 1912 р.).

Як справжній філолог та історик, О. Стоянов серйозно зацікавився мовою й культурою однієї зі спільнот Грузії – сванів. Вони привернули його увагу, оскільки на ту пору були об'єктом жвавих дискусій. Жителів цього віддаленого й важкодоступного закутку Кавказького краю вважали «таємничим» племенем невідомого походження, варварським – згідно з одними джерелами, і, навпаки, – «республіканським», за іншими даними. У їхній мові деякі дослідники бачили спорідненість із грузинською, тобто відносили до «іберійської» (картвельської) групи (Д. Бакрадзе, Г. Радде, П. Надежлін), інші це заперечували й шукали в ній семітські чи якісь інші корені (Г. Гамрекелі, П. Услар).

¹ Лордкипанидзе О. Д. Город-храм Колхиды. – М., 1984. – С. 5-6.

² Пятый Археологический съезд в Тифлисе. Протоколы Подготовительного комитета // Древности. – 1880. – Т. 8. – С. 78-79.

Від 1871 р. О. Стоянов почав брати уроки сванської мови у свого вихованця, сина наймогутнішого князя цього регіону Тенгіза Дадешкеліані – Константина. Одночасно студіював усе, що було з цього предмета. А його виявилося не так і багато: невеличкий список слів Бартоломея, вкрай недосконала азбука Лушну Анбана (1864 р.), нариси з граматики П. Услара. Тому доскіпливий учень вирішив надолужити упущене, а саме: укласти ширший словник, зафіксувати такі зразки народної словесності, як казки, легенди, пісні. За його твердим переконанням, лише володіючи численною лінгвістичною базою, можна відповісти на зазначені теоретичні питання. І прерогатива в цьому належить фахівцям із порівняльної філології, тому саме їм він планував передати польові записи. Себе ж скромно зараховував до простих збирачів¹.

Отож, літом 1872 року О. Стоянов вирушив у подорож Сванетією, яка тривала 2 з половиною місяці. Цьому передувало його скрупульозне студіювання опублікованих краєзнавчих описів. Шукаючи їх, він навіть спеціально їздив з Кутаїсі до Тифліської публічної бібліотеки, де піднімав Записки Кавказького відділу РГТ та Товариства сільського господарства, багаторічні підшивки газети «Кавказ» тощо. У підсумку ентузіаст зробив виписки з праць І. Бартоломея, Д. Бакрадзе, Г. Радде, Д. Добровольського, М. Лобанова-Ростовського та ін. Цей конспект став його настільною книгою: перед кожним поселенням він перечитував відомості про нього попередників, тоді на місці звертав увагу, перевіряв зафіксовані факти, шукав ще непомічені явища.

¹ Стоянов А. Образцы сванетской народной поэзии // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Тифлис, 1890. – Вып. X. – Отд. II. – С. 24.

Похід О. Стоянова – це була справді краєзнавча експедиція. Він сформував невеличку команду (4 чол.), причому з уродженців цих теренів (своїх учнів). Їм дослідник доручив запис усної народної творчості, що мало забезпечити його максимальну достовірність. Передбачалась і участь професійного фотографа, проте в останній момент той відмовився, що дуже засмутило керівника наукової подорожі.

У великій пригоді О. Стоянову стала дружба із князем Т. Дадашкеліані, яка зав'язалася кількома роками раніше. Знатний вельможа, відвідуючи сина в Кутаїсі, не раз гостював у директора, а той розважав його екскурсіями по причорноморських містах тощо. Натомість той віддячив йому запрошенням до свого розкішного, найбільшого у Сванетії замку. Цим сповна скористався дослідник і експедицію спланував так: перший місяць – це мандрівка в Нижню (Південну) Сванетію із зупинками в населених пунктах лише на ночівлю (у родичів, кунаків учасників походу). Далі шлях пролягав у Верхню Сванетію – регіон, який найменше зазнав грузинських впливів і цікавив О. Стоянова особливо. Тому тут, у маєтку Т. Дадашкеліані, він зробив «базовий пункт» і звідти протягом півтора місяця вирушав в одно- чи кількадевні походи околицями. Тобто можна сказати, що, згідно із сучасною термінологією етнологічної науки, для експедиційного обстеження вчений використав маршрутний і кущовий методи.

Мандрівне спорядження непосидючого педагога було невігядливим: торбівка сухарів, запаси солі та тютюну, бурдючок вина, бурка, а також спеціальний в'юк із бережно упакованими топографічними картами та виписками з літератури. Перед поїздкою любитель нових вражень

О. Стоянов потішався тими яскравими відчуттями, які отримує від «альпійської флори та фауни, великого крутозору на перевалах, ... снігових полів та льодовиків». «Де таке повітря, така даль, така синь, такі краєвиди?» – захоплено говорив він¹. Проте й гадки не мав, скільки небезпек обрив, скільки разів доведеться балансувати між життям та смертю.

Сванетія – це найбільш високогірний район Велико-го Кавказу і складається з десятка перевалів, висота яких понад 3000 м, навісних скель, бездонних пропастей, ділянок з осипами та каменепадами, мостів, якими «ідеши як по фортеп'яних клавішах»². Шляхами сполучення були переважно звірині стежки, і пройти ними можна тільки на коні місцевої породи. Часом доріжки настільки вузькі, що «ліва нога треться об скелю, а права висить над урвищем»³. Чимало з ділянок, які пройшов О. Стоянов, тепер є маршрутами екстремальних видів спорту (трекінгів) і зараховані до 1 категорії складності (перевали Бечо, Бак, Джварі та ін.). Їх долають за допомогою альпіністської страхувальної техніки та спорядження (шнурів, касок, карабінів і т.ін.)⁴. Екіпіровка же О. Стоянова складалася лише з похідної палки із залізним гостроконечником.

Тому-то справді «акробатичною» була для нього, наприклад, переправа плетеним з виноградної лози мостом через р. Інгурі (Джварський перевал). Це була споруда без перил, лише з верхніми мотузками, до того ж з

¹ Стоянов А. Путешествие по Сванетии. – С. 240.

² Там само. – С. 267.

³ Там само. – С. 452.

⁴ Наумов А. Горы Сванетии. – М., 1985. – 240 с.

великою амплітудою коливань. «Через декілька секунд з'ясувалося, що мої прокляті чоботи ковзять... Я схопився за шнури і повис на руках, надіючись на свої мускули... Посередині мене облили з ніг до голови бризки каламутного потоку. Я перевів подих тільки на тому боці»¹. Справді щирим було його захоплення мегрелами, які, «наче кішки, босоніж бігали по мосту взад і вперед».

Зауважу, що зичливий Т. Дадашкедіані намагався скількимога убезпечити гірські мандрі гостя, а також сприяти продуктивній польовій роботі. Для цього надав ученому все необхідне: призвичаєних до гірської їзди коней, надійних та озброєних провідників, які, до речі, справді не раз рятували йому життя (під час непорозумінь із мешканцями чи сходжень на крутосхили). Окрім того, дозволив покликатися на його всесильне ім'я. Остання послуга уможливила для етнографа доступ до багатьох надбань матеріальної культури сванів, які свято охоронялися від чужого ока. «Якщо хтось тобі чого-небудь не покаже, той живий не буде»², – твердо пообіцяв владний горець директоріві гімназії...

Робочий день експедиційників, незважаючи на постійні екстрими та фізичну втому, тривав і по завершенні денних мандрів. У затишному княжому домі-фортеці вечорами один з них вів метеорологічні спостереження другий допомагав ученому укласти словник сванської мови і окремо – топографічній, третій записував від домо-чадців та прислуги легенди, перекази чи пісні. Увіковічити для науки О. Стоянов намагався й пісенні мелодії, для чого спочатку награвав їх на флейті, а далі клав на ноти³.

¹ Стоянов А. Путешествие по Сванетии. – С. 456.

² Там само. – С. 343.

³ Там само. – С. 310–311.

Хоча початковою метою подорожі був збір мовно-фольклорного матеріалу, у підсумку польовий надбанок цікавого до всього вчителя охопив найрізноманітніші стосунки побуту мешканців «країни тисячі веж». Цей набуток він ретельно опрацьовував у Кутаїсі. Урешті-решт дійшов висновку, що через відсутність у нього деяких тогочасних статей про «кавказьку Швейцарію» (так він називав Сванетію), не може створити узагальнювальної праці. Тому зупинився на написанні «легких» подорожніх нарисів для широкого читача, дозволяючи собі лише «іноді яке-небудь міркування, ... догадку».

Отож, у 1876 р. появилася друком його обширна робота «Путешествие по Сванетии»¹ (обсяг понад 230 с.). Наявні на ту пору публікації вже згадуваних авторів, які до речі, учений перерахував на початку розвідки, стосувались переважно питань археології, історії, природознавства тощо. Праця ж О. Стоянова є, за оцінкою Г. Цулаї, першим найповнішим етнографічним описом сванів і за повнотою не мала прецедента².

У ньому є розділи про заняття, сімейну та календарну обрядовість, звичаєве право, сімейний устрій сванів. Наскільки ґрунтовно спостерігач пізнавав їхній побут, свідчать, до прикладу, відомості про рільництво. Вони містять перелік сільськогосподарських культур, знарядь обробітку ґрунту, збору та обмолоту збіжжя, дані про системи землеробства, способи удобрення ґрунтів та зберігання врожаю, народні міри площі та місткості тощо.

Із ділянки звичаєво-правових відносин О. Стоянов, окрім заміток про інститут судочинства, процедуру слу-

¹ Стоянов А. Путешествие по Сванетии. – С. 238–472.

² Цулая Г. Из истории кавазоведения (Этнограф и педагог А. И. Стоянов). – С. 81.

хань та види покарань, розмірковував щодо їх реорганізацій російською владою. Зосібна доводив безглуздя насильницького впровадження тут російського законодавства. Сван визнає суд лише суворий і швидкий (без апеляцій, касацій); убивство вважає законною розправою над винуватцем. Тому більш-менш прийнятним для них був би, вважав автор, військово-народний суд, що складався б із місцевих старійшин та духовенства.

Записи вченого з цього питання, а також щодо сімейних стосунків стали підґрунтям для спостережень, аналітичних екскурсів дипломованого вченого М. Ковалевського. Останній підтвердив більшість його фактів, хоча подекуди й дискутував щодо їх трактування (питання правового, суспільного статусу жінки та ін.)¹. Для іншого дослідника – Р. Харадзе (60-ті рр. ХХ ст.) – поштовхом для подальших польових пошуків слугували скупі, проте унікальні замітки О. Стоянова про сімейні громади, створені штучним об'єднанням родин. У кінцевому підсумку наука отримала докладну інформацію про зазначені інституції, їхні звичаї².

У книзі етнографа є чимало даних про міжплемінні та міжетнічні стосунки на Закавказзі. Так, автор констатував ворожнечу сванів і мегрелів, водночас подав матеріал, який став підставою дослідниці Н. Волковій говорити про існування у сванів шлюбів й аґаліцтва із черкесами й балкарцями тощо³.

¹ Ковалевский М. М. Закон и обычай на Кавказе. В 2-х т.: Т.2. – М., 1890. – С. 51, 52.

² Харадзе Р. Грузинская семейная община – Тбилиси, 1960. – Т. 1. – С. 180.

³ Стоянов А. Путешествие по Сванетии. – С. 444–445; Волкова Н. Г. Этнокультурные контакты народов горного Кавказа в общественном быту (XIX – начало XX в.) // Кавказский этнографический сборник. – М., 1989. – Т. IX. – С. 190, 204–205.

Пройшовши майже всю Сванетію, О. Стоянов підмітив і занотував локальні своєрідності її спільноти. Приміром, із цього погляду він охарактеризував побут мешканців Лахамульда. Тут, а також в інших місцях книги полемізував із своїми попередниками. Зокрема не погоджувався з висновками Г. Радде про належність цього населення до євреїв чи єгиптян.

Чимало уваги приділив жителям селища Мулахі (біля витоків р. Інгури), які зацікавили як його сучасників, так і дослідників наступних поколінь. Ще 1853 р. російський полковник, археолог І. Бартоломей вказав на побутування народного переказу про поселення тут запорізьких козаків й антропологічні та культурно-побутові подібності з ними місцевого населення.

О. Стоянов особистими свідченнями підтвердив його зауваги. «Я зустрів жінку, яка вдягнена в чисто малоросійський костюм», чоловіки ж були «з довжелезними вусами, у свитках; волосся підстрижене в круг... Якби не сванетська мова, мені здалося б, що я в самому центрі Полтавської губернії»¹. Навів, хоч і не виразну, та все ж згадку мулахців про свій прихід «із-за гір», тобто території Передкавказзя, очевидно, Кубані.

Цікаво, що через 13 р. про ці разючі збіги говорив (на сторінках «Киевской старины») мешканець урочища Мангліса Г. Лебединець (очевидно, також вихідець з України). Щобільше, він подав уже чітку вказівку жителів общини на міграцію їхніх предків із Кубані².

Сам О. Стоянов сумнівався в реальній основі народних переказів. Щодо етнографічних тотожностей українців зі сванами, а також абхазами, то вважав доцільніше пояс-

¹ Стоянов А. Путешествие по Сванетии. – С. 275.

² Мушкудіані О. Н. З історії українсько-грузинських літературно-культурних взаємин ХІХ-початку ХХ ст. – К., 1986. – С. 32–33.

нювати їх як запозичення першими елементами одягу, зачісок тощо від «невтомних бродників» (жителів степів між Азовським узбережжям і нижнім Доном), які постійно мігрували до Дніпра й там асимілювалися.

На сьогодні про українсько-кавказькі етнографічні, мовні паралелі та їхню зумовленість написано чимало. Складником низки гіпотез є спостереження саме О. Стоянова та Г. Лебединця. Так, історик В. Голобуцький уважав цей матеріал підтвердженням частих утеч чорноморських козаків (від свавілля командування) на Закавказзя¹, В. Мавродін – як свідчення міграції на Кубань та Тмутаракань руських племен; мовознавець Ю. Мосенкіс же, навпаки, – як доказ проникнення спільнот Закавказзя на територію України².

О. Стоянову належить пріоритет у постановці питання про прабатьківщину сванів, зокрема ймовірність їх проживання у східному Причорномор'ї. Причому в книзі є цінні доказові факти, зокрема згадки про морських істот в обрядових висловлюваннях. Думку українського етнографа підтримували та розвивали деякі дослідники ХХ ст. – Г. Меликишвілі, М. Калдані та ін.³

«Подорож по Сванетії» містить фіксації безлічі таких нюансів з побуту сванів, які можна помітити лише завдяки тривалому проживанню на цих теренах. Покликами на

¹ Голобуцький В. О. Чорноморське козацтво. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 427–428.

² Мавродін В. Очерки истории Левобережной Украины – СПб., 2002. – С. 329; Мосенкіс Ю. Проблеми пошуку кавказьких паралелей українських гідронімів// Записки з ономастики – Opera annual in onomastika: Зб. наук. пр. – Одеса, 2003. – Вип. 7. – С. 5.

³ Цулая Г. В. Из истории кавказоведения (Этнограф и педагог А. И. Стоянов). – С. 80–81.

книгу О. Стоянова супроводжуються майже всі етнографічні характеристики сванів у фундаментальній праці «Бытовая культура Грузии XI–XX веков: традиции и новации»¹.

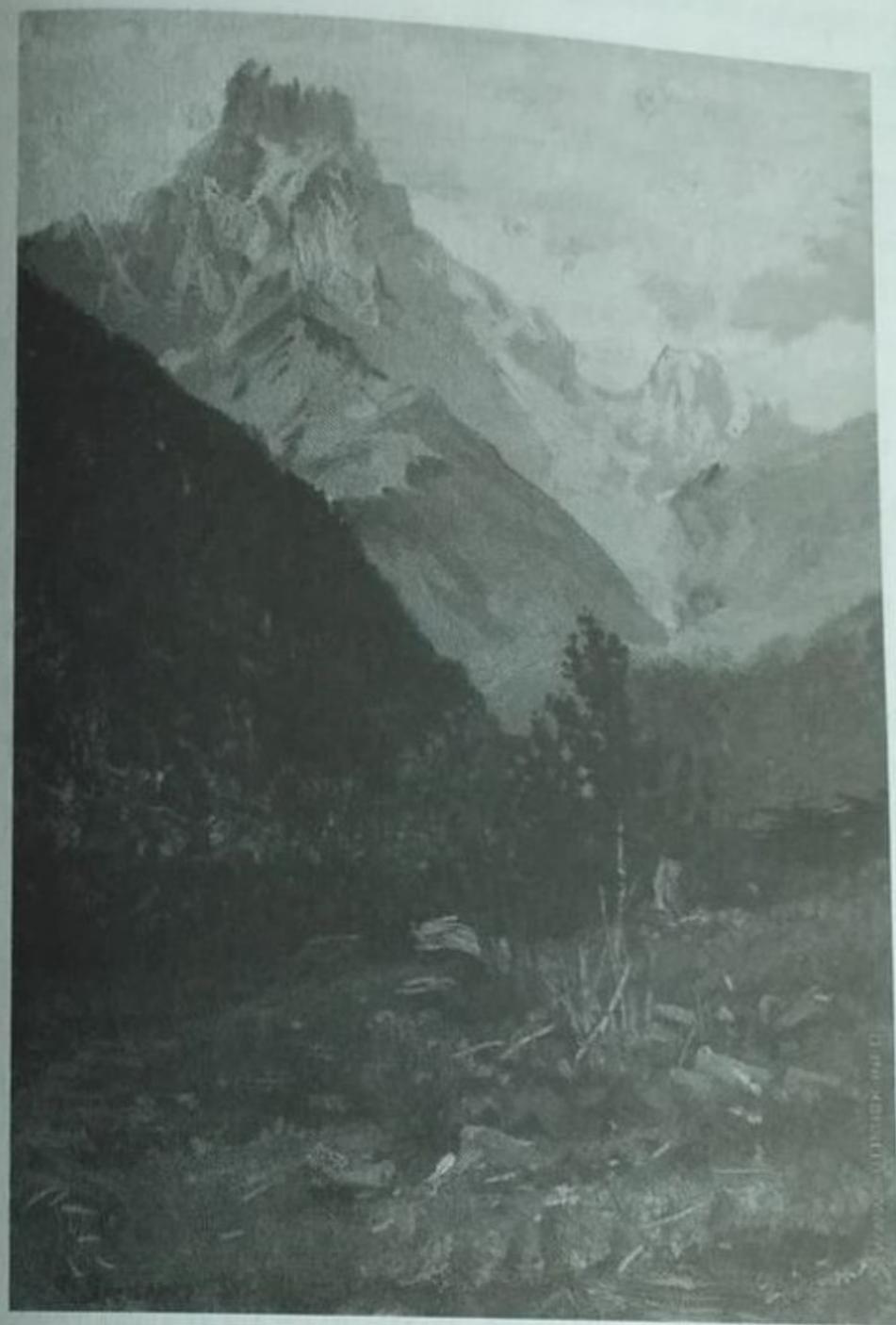
Щодо зшитків фольклору та слів, які уклав учений під час подорожі, то їх він видав із супроводом перекладного словника на сторінках «СМОМПК» та «Записок» Кавказького відділу РГТ². Через відсутність досконалої сванської азбуки народні легенди і казки записав російським алфавітом, який з метою достеменного відтворення всієї акустичної гами сванської мови значно доповнив. Дещо з матеріалів, як і планував, надав у розпорядження спеціалістів, зокрема професорові грузинської словесності Петербурзького університету А. Цагарелі. Той же на їх основі готував для конгресу орієталістів доповідь про народну творчість сванів. З їхнього листування довідуємося, що О. Стоянов висловив низку міркувань стосовно граматики, фонетики та етимології, причому настільки фахових, що дипломований науковець просив далі розвинути їх³.

Понад п'ятдесят років прожив О. Стоянов на Закавказзі. Та ні час, ні повна заглибленість у працю педагога, вченого чи агронома не стерли з його пам'яті спогадів про край, де народився. Україну він бачив скрізь (не лише в Мулах): і на поважній раді сванських старійшин, що нагадувала пол-

¹ Волкова Н. Джавахишвили Г. Бытовая культура Грузии XIX–XX веков: традиции и новации. – М., 1982. – С. 61, 67, 82, 89, 93, 105, 113, 125, 147.

² Стоянов А. Образцы сванетской народной поэзии // СМОМПК. – 1890. – Вып. X. – Отд. II. – С. 9–65; Його ж. Приложение к: Путешествие по Сванетии. – С. 460–472.

³ Стоянов А. Образцы сванетской народной поэзии. – С. 11.

Микола Ярошенко. Гора Ужба у Сванетії

тавський сільський схід і в сосновому лісі, і біля підніжжя загадкової гори Ужби, химерні форми якої асоціювалися із Лисою горою та «лиходійними землячками – відьмами»¹. Листуючись із П. Житецьким, він засипав його питаннями про долю товаришів, з якими кватирував, мріяв та вершив. Його згадки про буремні студентські роки – період потужної віри у свою спроможність змінити світ – світлі та ностальгійні. «То був щасливий час золотої молодості і палкої захопливої роботи. Вона залишила в мене на все життя незабутнє враження»². А на тридцятому році проживання в чужій землі себе втішав: «У мене є якесь передчуття, що ми з Вами [П. Житецьким – В. Б.] ще побачимось до відправки в поля Єлисейські»³... Та, напевно, не судилося.

Потрапивши в Грузію в розквіті фізичних і духовних сил, О. Стоянов і тут знайшов місце для сміливих та гідних громадських і професійних вчинків. Вони є однією з тих заporук, що формують теплі і дружні стосунки українського та грузинського народів.

Отже, українські педагоги дієво долучилися до розгортання етнологічних студій на теренах Північного Кавказу й Закавказзя. Вони були одними з ініціаторів краєзнавчого руху серед освітян і учнів, засновниками, редакторами й активними кореспондентами фундаментального народознавчого видання «СМОМПК»; розробляли теоретичні питання з етнології тамтешніх народів, поповнили її фактографічну базу, дбали про збереження пам'яток матеріальної культури.

¹ Стоянов А. Путешествие по Сванетии. – С. 271, 286.

² Стоянов А. Южнорусская песня о событии XI века. – С. 86.

³ Катренко А. Маловідомі документи Олександра Стоянова. – С. 269 [Листи О. Стоянова до П. Г. Житецького].

3. ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ЗНАНЬ ПРО НАРОДИ КАВКАЗУ: НАРИСИ КОРНИЛА УСТИЯНОВИЧА

4. ІЗ ЦЕНТРАЛЬНОАЗІЙСЬКИХ
ОБРІЇВ

Серед вихідців з України, що вивчали традиційну культуру й побут народів Казахстану, Узбекистану, Киргистану, Таджикистану та Туркменістану, зустрічаються представники різних царин діяльності – видатні історики, етнологи, археологи, філологи, статистики (Агатангел Кримський, Федір Вовк, Федір Леонтович, Дмитро Яворницький, Федір Щербина, Олександр Терещенко), природознавці (Володимир Липський, Микола Зарудний), художники та архітектори (Т. Шевченко, С. Світославський, М. Щербина-Крамаренко) тощо.

Різними були й обставини та мотиви їхнього ознайомлення з краєм. Багато українських дослідників потрапили сюди в складі, а то й у проводі російських наукових експедицій (статистичних, археологічних, природознавчих). Чимало з них, виконуючи завдання російських відомств, водночас проектували свої тюркологічні студії і на поглиблене вивчення генези, історії, етнічної специфіки власного народу. Так, Ф. Щербина, М. Щербина-Крамаренко та ін., помітивши збіги в побуті, традиціях українців і тамтешнього населення, наголошували на потребі їх наукового осмислення. А Д. Яворницький чітко рекомендував: «Якщо посилати кудись молодих учених, які присвячують себе вивченню руської історії, то передусім до Середньої Азії і лише потім – до Західної Європи»¹.

Інші наші співвітчизники – чиновники різних адміністративних установ, лікарі, педагоги, військові – пов'язали свою долю з цим регіоном, оскільки були скеровані сюди на

¹ Яворницький Д. Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях. – Ташкент, 1893. – С. 133–134.

постійне проживання і для офіційної праці. А для багатьох Центральна Азія стала місцем вигнання за любов до своєї Вітчизни, за непокору імперській владі. Тривале перебування в незнайомому культурному просторі мимовільно спонукало їх до фіксації побаченого в подорожніх описах, етнографічних нарисах чи мистецьких творах. Згодом їхні принагідні матеріали стали важливим фактографічним джерелом.

Гуманітарії сучасних країн Центральної Азії наголошують на нестачі відомостей про життєвий і науковий шлях багатьох дослідників з України, на необхідності виокремити їхній доробок з-поміж напрацювань представників інших націй. Так, про це йшлося у виступі академіка НАН Республіки Казахстан, доктора історичних наук К. Хафізової на конференції «Україна-Казахстан: проблеми і перспективи співробітництва» (Астана, 2008 р.). «Для гуманітарної співпраці викликають зацікавлення життя і творчість відомих українських учених, письменників, які пов'язані з Казахстаном», «актуальним завданням є вивчення складного світу Т. Г. Шевченка, якого українці і ми заново відкриваємо для себе»¹ – підкреслила доповідачка.

З погляду ж українознавства цікавим є, наскільки доробок знаменитих постатей України прислужився краєзнавцям Центральної Азії. Саме на цьому акцентуватиметься увага в пропонованих розвідках про Т. Шевченка та Ф. Щербину. Водночас під час пошукової роботи вдалося натрапити на важливий тюркознавчий здобуток забутого, а то й цілком незнамого земляка – художника, архітектора М. Щербини-Крамаренка, про про що теж ітиме окремо.

¹ Хафізова К. Україна-Казахстан: проблемы и перспективы сотрудничества // Східний світ. – К., 2009. – Ч. 1. – С. 193.

4.2. Микола Щербина-Крамаренко: відкриття, дослідження і збереження пам'яток матеріальної культури

До плеяди талановитих уродженців України, що увічнили, а також дослідили пам'ятки традиційної архітектури народів Узбекистану, Киргистану, Туркменістану, Таджикистану, належить художник-архітектор, випускник Петербурзької академії мистецтв Микола Щербина-Крамаренко (1863–1913 рр.). Інформації про нього обмаль: відомо, що його батько був переселенцем (колоністом) в українсько-болгарському селі Новотрояні (тепер с. Нові Трояни Болградського району Одеської обл.). Отримавши диплом художника 1-ступеня, Микола працював архітектором Петербурга та Царського Села – за його проектами будували й реставрували вокзали, храмові та промислові споруди¹. У період активізації національних змагань початку ХХ ст. прізвище нашого співвітчизника є серед членів «Української громади» Петербурга², куди входили знані діячі О. Лотоцький, М. Славінський, П. Чижевський, А. Кащенко та ін. Товариство організовувало українознавчі літературні та наукові читання, музич-

¹ Щербина-Крамаренко Н. Н. [Некролог] // Исторический вестник. – СПб., 1913. – Т. 133. – № 8. – С. 732; Прищепова В. Иллюстративные коллекции по народам Центральной Азии второй половины XIX – начала XX века в собраниях Кунсткамеры. – СПб., 2011. – С. 151–153.

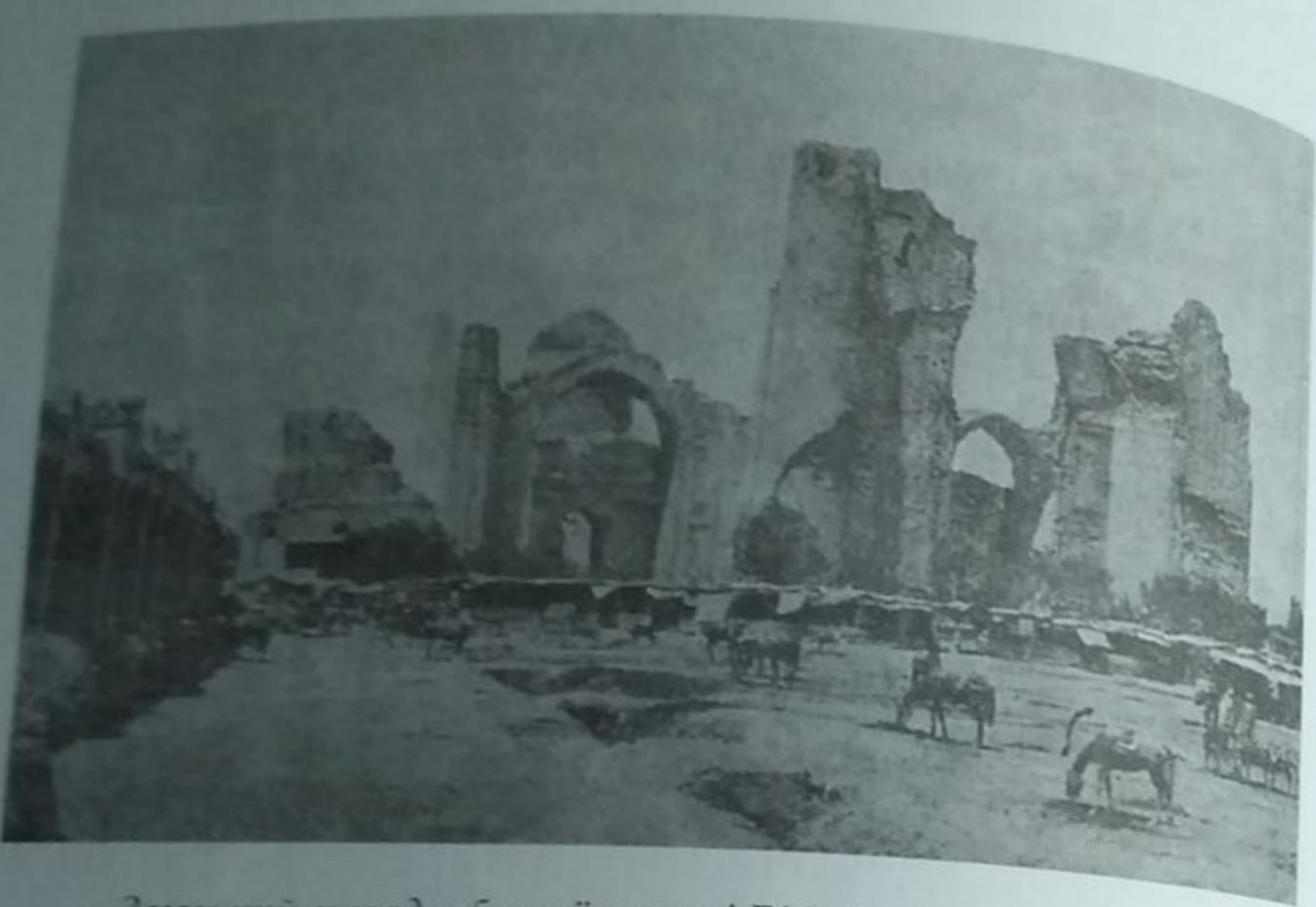
² Безкровний Ю. Український студентський рух у Санкт-Петербурзі на початку ХХ ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. історична. – 2015. – Вип. 2, ч. 2. – С. 90.

ні вечори. Історик О. Лотоцький згадував, що на зібрання «приходили всі, хто почув в собі якусь краплю української крові»; «старші громадяне, труснувши кишнями, найняли прегарне помешкання щось з 6 чи 8 кімнат», і не де-небудь, а на Невському проспекті¹. М. Щербина-Крамаренко долучився й до міжнародного конкурсу проектів пам'ятника Т. Шевченкові в Києві – створив два ескізи та надіслав координаційному комітетові (у 1910 р.).

У 1895 р. він висловив бажання й отримав дозвіл від Академії мистецтв узяти участь у масштабній архітектурно-мистецькій експедиції в Середню Азію (тривала до 1899 р.), якою керував російський сходознавець, археолог М. Веселовський. Вона увійшла в історію як перше комплексне обстеження пам'яток сакральної (меморіальної і релігійної) архітектури регіону. Зініціював його – ні, не російський уряд чи наукова громада, а відомий шведський археолог і орієнталіст Ф. Мартін. Під час подорожі по цих теренах його вразила унікальність зразків монументального мистецтва, а водночас – їхня стрімка руйнація, а ще більше – байдужість до такого стану речей панівної верхівки. Тому надіслав емоційний лист до російського міністра фінансів С. Вітте, у якому закликав організувати експедицію для охорони й реставрації, ілюстративної фіксації та опису давніх будівель. Звернення авторитетного іноземця, а також бажання надати більше «блиску імперіалістичній здобичі» – містам-центрам ісламської культури² – спонукали урядовців відрядити туди групу

¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина 2. – Варшава, 1933. – С. 322.

² Лунин Б. Из истории русского востоковедения и археологи в Туркестане. Туркестанский кружок любителей археологи (1895–1917). – Ташкент, 1958. – С. 165–166.

Загальний вигляд соборної мечеті Бібі-Ханим (Самарканд, кінець XIX ст.). Світлина М.Щербини-Крамаренка до статті «По розвалинам Средней Азии»

вчених, фотографів-художників, архітекторів. Перед ними поставлено завдання: «зняти з тих пам'ятників точні плани й малюнки та надрукувати їх в окремому виданні»¹. Щодо опіки, порятунку від знищення чи реставрації архітектурних багатств, то на це коштів виділили вкрай мало.

У М. Щербини-Крамаренка були й інші мотивації 3-річного наукового відрядження в центральноазійський край. В опублікованих подорожніх замітках він зазначив, що таке дослідження «може висвітлити колишні стосунки між давньою Руссю і Середньою Азією настільки, наскільки це відобразилося на творах давнього руського зодчества, що є безперечним»².

Він сам спланував свій маршрут, що охоплював міста з найцікавішими архітектурними пам'ятками: Ташкент, Самарканд, Фергана та їхні околиці (тепер Узбекистан), Узген, Ош (Киргистан), Мерв (тепер м. Марі в Туркменістані), Худжант (Таджикистан) та інші. Шлях долав на конях (тільки з Ташкента до Намангана верхи проїхав 1000 верст), а також на поштовому тарантасі в супроводі провідників, яких надавала експедиторам місцева влада. За допомогою провідників учив тамтешні мови, що дуже пригодилося під час подальших обстежень. Мандрувати доводилося то степом за температури 48° R, то гірськими засніженими перевалами. Проте подорожні записи пронизані запалом до пізнання й захопленням від поба-

¹ Цит. за: Смирнов А. Ф. Р. Мартин и организация Самаркандской экспедиции Н. И. Веселовского // Российский археологический ежегодник. – СПб., 2012. – № 2. – С. 708.

² Щербина-Крамаренко Н. По мусульманским святыням Средней Азии (Путевые заметки и впечатления) // Справочная книжка Самаркандской области на 1896 г. – 1896. – Вып. IV. – С. 45.

ченого. «Нове і цікаве, з чим мені довелося зіткнутися в дорозі, начебто відшкодовувало важкість верхової їзди», – говорив він¹.

У Самарканді йому, а також художникові П. Покришкіну доручили дослідити монументальну будівлю Бібі-Ханим. До 90-х рр. XIX ст. її руїни трактували в тюркознавчій літературі (працях О. Ханникова, В. Радлова, А. Вамбері) як залишки мусульманської школи (медресе) XV ст. Результати ж обстеження М. Щербини-Крамаренка спростували цю тезу, а також мали й важливе прикладне значення.

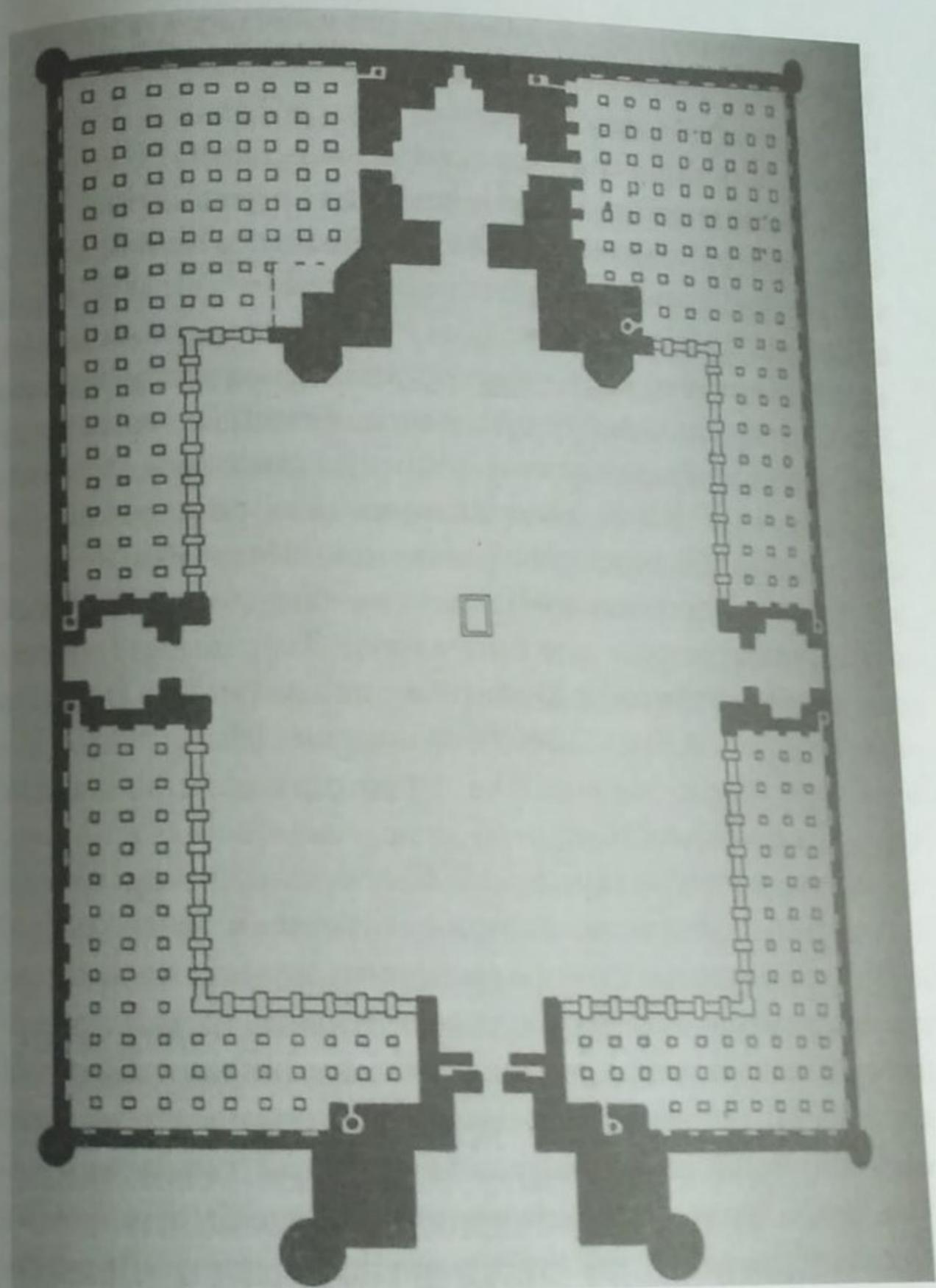
Учений здійснив виміри, креслення, малюнки та світлин напівзбережених споруд Бібі-Ханим – більшої й меншої мечеті, мінарету, порталу, стінних орнаментів. Піднімався вкрай ненадійними сходами, а то й по стінних заглибленнях (штрабах), тримаючись за цеглини-виступи. Найнебезпечніше було під куполом, де «здавалося, що невеликий вітер – і все перетвориться в грудки сміття»². Роботи провів дуже вчасно, оскільки в 1897 р. від землетрусу впав портал комплексу. Керівник експедиції М. Веселовський наголосив на важливості його фіксації «для подальшого вивчення матеріального спадку, бо без них «доводилося б обмежуватися фотографіями, які аж ніяк не можуть замінити архітектурних креслень»³.

Щоб з'ясувати первинний вигляд та призначення зразків традиційного зодчества, він цілеспрямовано і тривало

¹ Щербина-Крамаренко Н. По мусульманским святыням. – С. 48.

² Крамаренко Н. По развалинам Средней Азии // Зодчий. – СПб., 1896. – Вып. 6. – С. 44.

³ Цит. за: Лунин Б. Средняя Азия в научном наследии отечественных востоковедов. Историкографический очерк. – Ташкент, 1979. – С. 83.

Реставація плану архітектурного комплексу соборної мечеті Бібі-Ханим за М. Щербиною-Крамаренком. Ілюстрація до його статті «По розвалинам Средней Азии»

збирав місцеві народні оповіді, що увінчалось важливою інформаційною знахідкою. В одному з переказів ішлося про те, що в давнину мечеті були обрамлені великою кількістю колон. Відштовхуючись від цього, М. Щербина-Крамаренко провів розкопки і таки виявив понад 100 їхніх основ із написами й витонченими орнаментами, а також фундаменти ще 2 мінаретів, залишки мармурової підлоги, що покривала територію між усіма будівлями. На основі таких матеріалів дійшов висновку, що Бібі-Ханим колись був суцільним ансамблем культових споруд, що займали велику площу (за новітніми даними – 167×109 м.). Усі побудови з'єднувалися арочною галереєю з-понад 300 колон та єдиним покриттям. Тобто це не звичайна мусульманська школа, а соборна мечеть – головна святиня округи для тисяч вірян, одна з найбільших релігійних пам'яток ісламської культури (висота будівель 40 м) початку XVI ст. Її звели за наказом Тамерлана, відомостями про її будівництво просто рясніють письмові середньовічні джерела.

Та на цьому відкритті М. Щербина-Крамаренко не зупинився. Ідучи за дослідницьким поривом, він на основі археологічних знахідок, фольклорних матеріалів, архітектурних вимірів, аналітичних та інтуїтивних здогадок уперше реконструював план величного комплексу. Про свої досягнення доповідав на засіданнях Російського географічного товариства, Археологічної комісії та Товариства архітекторів, «Туркестанського гуртка любителів археології» (Ташкент)¹. А також виклав їх у статтях часопису «Зодчий»

¹ Археологические известия и заметки, издаваемые императорским Московским археологическим обществом. – М., 1897. – Т. V. – № 3. – С. 91–92; № 12. – С. 409–410.

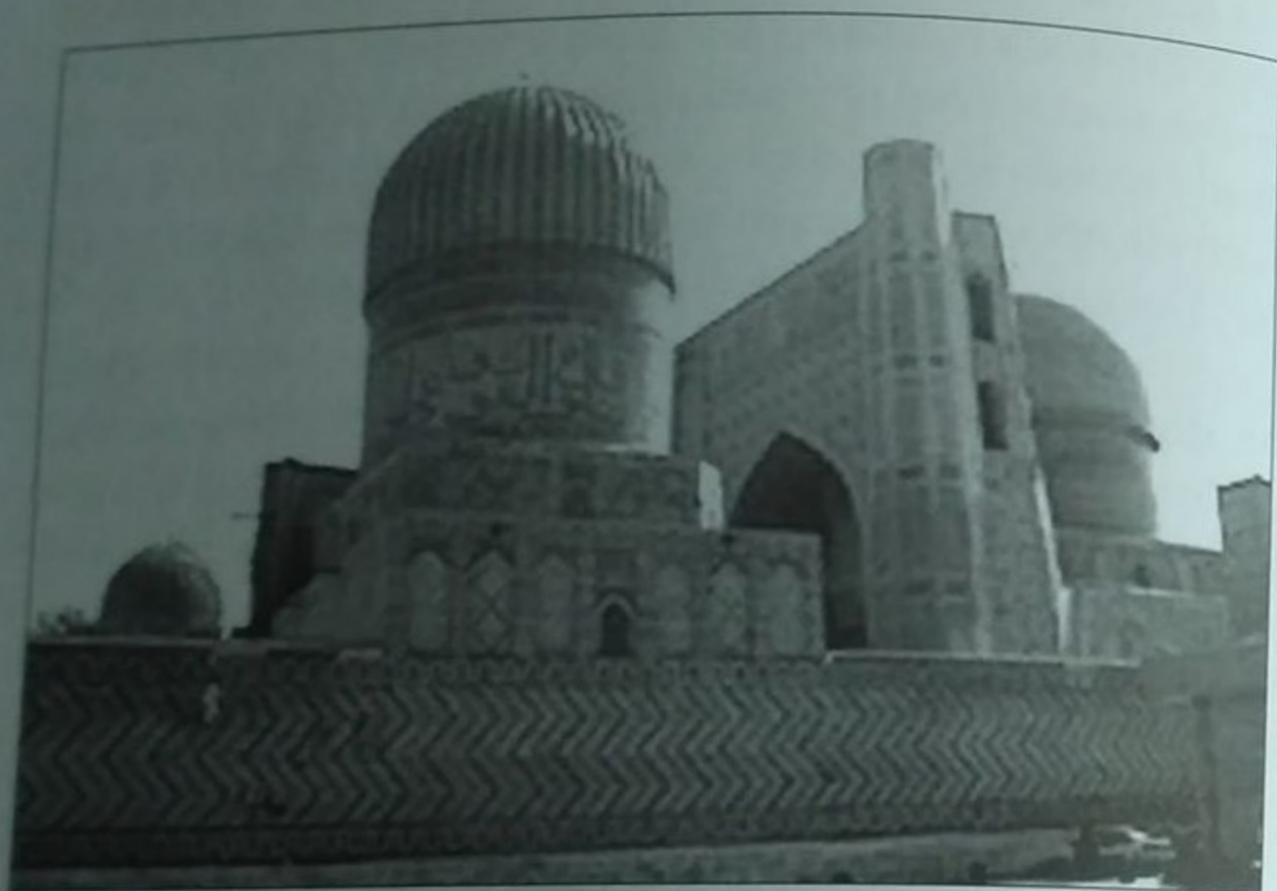
за 1896 р. (у тому числі й 21 малюнок, креслення і світлини) та в альбомі, який оприлюднив на сторінках «Ежегодника общества архитекторов-художников» (1913 р.).

Поза тим, М. Щербина-Крамаренко намагався хоч якось уберегти культові будівлі від руйнувань. Одного разу біля мечеті зібралися мешканці Самарканда, що зацікавилися роботою дослідника. Зав'язалася доброзичлива розмова. Архітектор, звертаючись до містян їхньою рідною мовою, заітував зібрати кошти на огорожу (що й була споруджена) та оплату постійному сторожеві¹. Він же подав у Петербурзьке товариство архітекторів проект вирівнення мінарету, що відхилився від своєї осі². Правда, його реалізовано аж у 60-х рр. XX ст.

Креслення, розрахунки й ілюстративні фіксації М. Щербини-Крамаренка всього архітектурного ансамблю не загубила й не забула наукова громадськість Узбекистану. У 20-рр. XX ст. учений М. Массон виокремив із важкодоступного журналу «Зодчий» план сакрального будівельного комплексу і включив до науково-популярної книги «Соборная мечеть Тимура, известная под именем мечеть Биби-Ханим» (Самарканд, 1928 р.). Упродовж XX ст. національна еліта неодноразово намагалася реконструювати шедевр середньовічного зодчества. У 30–50-х рр. за це взявся архітектор і мистецтвознавець Ш. Ратія. Провів власні розкопки, виміри, опрацював історичні джерела, порівняв креслення М. Щербини-Крамаренка й зарубіжного архітектора Шуберта фон Сольдерна. Його висновки такі: схема іноземного дослідника цілком невдала, тому що базується не на вимірюваннях, а приблизних замальовках. Зовсім інше з роботою

¹ Щербина-Крамаренко Н. По мусульманским святыням. – С. 59–60.

² Щербина-Крамаренко Н. По развалинам Средней Азии. – С. 46.

Відреставрована (частково) соборна мечеть Бібі-Ханім

М. Щербини–Крамаренка: він «здійснив сумлінне і глибоке обстеження», план соборної мечеті є «здебільшого правильним». Ш.Ратія узяв його за основу свого варіанта реконструкції. Та здійснити ці наміри в радянських період не вдалося. У 90-рр. ХХ ст., відштовхуючись від напрацювань попередників, розпочалася ще одна спроба відтворити культову пам'ятку, а в 2004 р. вже відновлено центральний портал, головну та кутові мечеті, мінарети. Сьогодні монументальний комплекс початку XVI ст. Бібі-Ханім є візитною карточкою Самарканда.

Нашому співвітчизникові належить пріоритет і в докладному обстеженні культових споруд південного регіону сучасного Киргистану – комплексу пам'яток (три усипальниці та мінарет) у м. Узгені та мавзолею Шах-Фазиль, що неподалік м. Джалал-Абада. Вони особливо цікавлять науковців, оскільки походять з XI–XII ст. і дають змогу простежити генезу сакрального будівництва Середньої Азії. Про це йдеться в багатотомовому виданні «Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX–XV веков» (Ташкент, 2013). Автори розпочинають наукові розгляди вказаних монументів зі згадки про М. Щербину-Крамаренка, переліку його наукових заслуг: здійснення перших «професійно-грамотних описів» узгенських шедеврів, перших вимірів їхнього мінарету; зняття відбитків із надгробних каменів (кайраків); змалювання зразків вигадливих мистецьких оздоб усипальниці Шах-Фазиль, яку називають «енциклопедією орнаментів Середньої Азії»; запис легенд, що пов'язані з обома святинями¹. Авто-

¹ Аманбаева Б., Кольченко В., Сатаев К. Кыргызстан // Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX–XV веков. – Ташкент, 2013. – С. 74–75, 78.

ри включили в монографію світлину узгенського мінарету, яку добротню зробив М. Щербина-Крамаренко, оскільки вона дає чітке уявлення про особливості споруди – багатий суцільний декор¹.

Наукові описи мечетей та усипальниць М. Щербини-Крамаренка містять дані про традиційні техніки декоративних оздоб (використання пап'є-маше на стінах Бібі-Ханим), склад скріплювального розчину тощо. Вкраплено й окремі факти зі звичаєвості, що цікаві симбіозом давніх і ісламських світоглядів, зокрема поклоніння мусульманським святим та природним об'єктам (камінню, деревам). Уздовж стежки до мавзолею святого Баба-Ата (неподалік від озера Сари-Челеку, Киргистан) «дерева завішані білими кусочками серпанку; їх відривають відвідувачки зі свого головного убору і завішують на дерево як жертву святому з молитвою-просьбою. Навколо священної могили або мечеті завжди видно купки каміння, які складають паломники; або дрібні камінці кладуться у щілини і шви кладки святині з молитвою за того, в пам'ять якого вкладається камінчик»², – розповів автор.

М. Щербина-Крамаренко цікавився гончарним промислом. У літературі натрапила на згадки про його відповідну статтю, що містить і зразки розписів на тарелях Самарканда і Катта-кургана (опубліковано в часописі «Искусство и художественная промышленность», 1898, № 3). Ця розвідка, як установив знаний мистецтвознавець Б. Деніке, є одним з найранніших досліджень із

¹ Там само. Киргыстан. – С. 70.

² Щербина-Крамаренко Н. По развалинам Средней Азии // Зодчий. – Вып. 5. – С. 37.

Мінарет у м. Узгені (тепер Киргистан)
Світлина М. Щербини-Крамаренка

Узято з: Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX–XV веков. – Ташкент, 2013

зазначеної ділянки традиційних занять населення цих територій¹.

Наш співвітчизник стоїть біля початків збору експонатів з ісламської культури народів центральноазійського регіону. У фондах петербурзької Кунсткамери зберігається фотографія групи дервішів (мусульманських ченців). Світлина належить до рідкісних ілюстрацій, що пов'язано з пануванням у ХІХ ст. суворої заборони шаріатом зображати людей. Та особливо поцінують сходовознавці комплект нового (невживаного) чоловічого одягу з Самарканда. Останній складається з 16 компонентів – сукняний і шовковий халати, вишиті пояси й ремінці, сукняна шапка, шкіряні чоботи та сумочки, посох, кокосові й гарбузові посудини. М.Щербина-Крамаренко подав їхні місцеві найменування, а всю колекцію означив як «одяг дервіша».

У 80-х рр. ХХ ст. речові експонати стали предметом ретельного історико-етнографічного вивчення дослідниці Р. Россудової, яка дійшла висновку про їх належність не рядовому (як думав М. Щербина-Крамаренко), а вищому духовенству – можливо, шейхові одного зі суфійських орденив². Вона ж підкреслила, що їхнє вбрання не описане в літературі взагалі, «у ліпшому випадку подано лише назви окремих предметів одягу»³. Тому авторка докладно охарактеризувала збірку М. Щербини-Крамаренка – оприлюднила світлини всіх експонатів та розібрала кожен

Дервіші. Самарканд. Світлина М. Щербини-Крамаренка

Узято з : Прищепова В. Иллюстративные коллекции по народам Центральной Азии второй половины XIX – начала XX века в собраниях Кунсткамеры. – СПб, 2011

¹ Денике Б. Прикладное искусство Средней Азии // Художественная культура советского Востока. Сб. ст. – М. – Л., 1930. – Режим доступа: <http://raretas.ru/biblioteka/denike-prikladnoe-iskusstvo-sredney-azii/keramika/>

² Рассудова Р. К истории среднеазиатского духовенства // Сборник музея антропологии и этнографии. – Л., 1989. – Вып. 43. – С. 170–179.

³ Там само. – С. 170.

фрагмент одягу: його матеріал, покрій, форми оздоби, їхні візерунки, техніку вишивки тощо. Застосовуючи діахронне порівняння, зокрема з одягом скіфів і саків, що проживали в цьому регіоні тисячу літ до н.е., дослідниця знайшла чимало збіжностей у головному уборі, а також предметах культу (посудині, посоху). Останні в давнину були маркерами жерців-шаманів, що стало для Р. Рассудової ще одним доказом визначення експонатів як атрибутів високих духовних осіб.

Публікації вихідця з України, виступи в Туркестанському гуртку, який, до слова, спеціально збирався у дні його приїзду в Ташкент, уведено в усі бібліографічні вказівники етнологічної літератури про народи Центральної Азії.

1

2

3

4

5

Комплект одягу суфія.

Збірка М. Щербини-Крамаренка. Кунсткамера:
1. Сукняний халат; 2. Вишитий пояс і ремінець до нього;
3. Кокосова посудина; 4. Гарбузяні посудини; 5. Шкіряні сумочки

Узято з:

Рассудова Р. К истории среднеазиатского духовенства // Сборник музея антропологии и этнографии. – Л., 1989. – Вып. 43

Післямова

Проаналізований доробок українців засвідчує їхній суттєвий внесок в етнографічне вивчення народів Близького Сходу, Північного Кавказу і Закавказзя, Центральної та Північної Азії. Народознавчі студії співвітчизників охопили різні види й напрямки наукового-дослідницького діяльності.

Насамперед, це: поповнення джерельної бази етнології. Вихідці з України здійснили перші описи традиційної культури й побуту корелів (П. Чубинський), грузинської субетнічної групи сванів (О. Стоянов), найвіддаленіших (східних) спільнот якутів та евенків (Я. Стефанович); залишили найранніші розлогі відомості про народну медицину якутів (В. Горинович) та ін. Вони ж збагатили ілюстративний фонд народознавства етносів Центральної Азії живописними творами, зарисовками, світлинами, кресленнями (Т. Шевченко, М. Щербина-Крамаренко). Чимало з них сьогодні стали основою, нерідко єдиною, для відновлення втрачених пам'яток традиційної архітектури регіону.

Щодо дослідницького доробку із загального народознавства, то українські вчені збагатили його розробками з етнічної історії, етновитоків і прабатьківщини народів Північного Кавказу та Закавказзя (Л. Лопатинський, О. Стоянов); обстеженням і встановленням меж етнічної території казахів та розселення їхніх етнолокальних груп (Ф. Щербина); реконструкціями генези монументальних і житлових споруд народів Близького Сходу й Сибіру (Я. Олесницький, М. Фоменко, В. Горинович); розмислами

про традиційні форми громадського і родового співжиття казахів та якутів (Ф. Щербина, Г. Савченко-Осмоловський), С. Пономарьов та П. Чубинський уклали докладні бібліографічні вказівники з етнографії, фольклористики, історії тощо народів Близького Сходу та Європейської Півночі Росії.

Поза тим, сукупний матеріал проілюстрував активну участь українців у самій організації народознавчих студій, причому в різних регіонах Російської імперії та поза її межами. Вони готували, очолювали масштабні й локальні етнографічно-статистичні, топографічні, археологічні експедиції на теренах північного Казахстану, Європейської Півночі Росії, Кавказу та Близького Сходу. Розробили низку методичних документів щодо збору й досліджень окремих культурно-побутових явищ (Я. Олесницький, Ф. Щербина, Л. Лопатинський, П. Чубинський). Щобільше, учені дієво долучилися до активізації місцевих краєзнавчих рухів: залучали до збирацької роботи службовців та учнівську молодь, створювали аматорські і справжні професійні осередки етнографів (Л. Лопатинський, О. Стоянов, П. Чубинський, Ф. Щербина). Такою діяльністю сприяли формуванню грона національних учених Грузії та Казахстану (Л. Лопатинський, О. Стоянов, Ф. Щербина).

Ще одним напрямком наукової праці української інтелектуальної еліти було налагодження наукової видавничої справи в царині народознавства. І це також стосується різних місцевостей. К. Яновський зініціював 44-томове видання «СМОМПК», а Л. Лопатинський проредагував більшість його випусків. Тюркознавство завдячує Ф. Щербині 13-ма томами «Материалов по киргизскому земле-

пользованию», а П. Чубинський перетворив «Архангельские губернские ведомости» у краєзнавче джерело матеріалів. Окрім того, не забували популяризувати знання про зарубіжні народи й серед співвітчизників (кавказознавчі нариси К. Устияновича).

Не стояли осторонь і пам'ятко-охоронної справи. Уберегли від знищення ряд сакральних і оборонних споруд Грузії та Узбекистану (О. Стоянов, М. Щербина-Крамаренко), сприяли створенню й поповненню музейних колекцій (О. Стоянов, М. Щербина-Крамаренко, Я. Стефанович).

Учені та мандрівники, службовці та вимушені переселенці були не лише виконавцями поставлених перед ними наукових чи інших завдань. Одержимість дослідженням чи організацією його, а також пристрасність – ось що було рушієм їхнього наукового подвижництва. Важливо і те, що чимало з них розцінювали пізнання культури й побуту інших народів як засіб глибшого осмислення традиційної культури та історії свого етносу (М. Щербина-Крамаренко, Ф. Щербина, О. Стоянов).

Отже, науковий набуток співвітчизників ґрунтовний, багатий і різногранний. Фактографічні й аналітичні праці українців активно використовують етнологи різних країн для подальших досліджень уже понад два століття (незрідка як єдине джерело). Ця інтелектуальна й духовна спадщина розширила горизонти українського народознавства та є щедрим ужином на полі світової науки.